

САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ

БИР ТОМЧИ ҚОН

САЙЛАНМА

Икки жилдлик
Биринчи жилд

Ғилса
Роман

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

БИР ТОМЧИ ҚОН

МУҚАДДИМА

Қуёш гоҳ Регистон деворларини нур билан парчалаб ташлар, гоҳ беқарор баҳор шабадаси бошлаб келган тўзондан қочгандай, ўзини қора чодирга ўрар эди. Бундай кезларда Регистон даҳшатли тунни эслатар, гуноҳсиз бир кимсанинг қатли ҳақидаги «амиралмўъминин»нинг фармони олийини халойиққа эшиттириш учун арк дарвозаси оядида удайчи пайдо бўлгандай одамнинг эти жунжикарди.

Амирлик салтанатининг сўнгги тождори Саид Олимхон инқилоб садолари гулдураши биланоқ, орқа-олдига қармай қочган қўнғир дарвозага тикилиб турибман. Шамол хас-хашакни кўтариб ўша ёққа урарди.

Худди эртактлардагидек ўн икки бошли аждар ваҳм солиб турган дарвоза олдида энди исфиҳон шамширли сарбозлар йўқ. Гўристондай ҳувиллаган арк йўлагидаги обхоналардан¹ инграган овозлар эшитилмайди. Гуноҳсиз бошларга жаллод ойболтаси тушганига гувоҳ бўлган, даррадан жароҳатланган юзлаб елкаларни ўз заминида кўтарган Регистон бугун осуда. Аммо юракларда қолган доғ-чи? Жабрдийдаларнинг нола-фигони-чи? Уни авлодлар осуда тинглай олармиканлар?

БИРИНЧИ БОБ

1

Мен тугилиб ўсган Бозоринавадаги ҳовлининг уч хонаси ва бир болохонаси бўларди. Ёз кунлари ака-укалар тўпланганимизда саҳнига сиғишмай, кўчага чиқардик. Уни бошқа ҳовлилардан ажратиб турадиган бирор хислати бўлмаса ҳам бувимнинг амирнинг тўни, Гулбодомнинг жасорати ҳақида ҳикоясини эшитганимдан кейин жуда мўътабар кўрина бошлади. Гулбодомдай ажиб бир қизнинг шу ҳовлида тургани ҳақида хабар мурғаккина қалбимда фахр ва ғурур уйғотди.

Бу ҳикояни бувимдан ёз кунлари эшитган эдим. Туш маҳали эди. Бу пайт Бухорода кун жуда оғир кечарди.

¹ Обхона — бандилар сақланадиган қоронғи, зах хоналар.

«Кўчага чиқма, таффот келди», дейишарди оналар фарзандларини гармселдан асраш ниятида. Иссиқ шамол баданни жизиллатар, ҳавода учиб юрган қум заррачалари қайноқ томчилардай юзни куйдирар эди.

Бувимнинг кўзини шамғалат қилиб кўчага чиққан эдим, у бирпасда фариштадай дарвоза олдида пайдо бўлди.

— Ҳой, болаларим, юра қолинглар, амирнинг тўпини ҳикоя қилиб бераман. Қани, эшитаман, деган келаверсин, — деди-ю, изига қайтди.

«Амирнинг тўпи» деган сўзни эшитганимиз ҳамона «гурр» этиб ҳовлига отилдик. Бувим бизни ёзлик уйимиз остонасида кутиб турарди. Ҳар кун юз мартадан кириб чиқадиган уйимизга бугун сирли горга қадам қўяётгандай овоз чиқармай, оёқ учида кирдик. Бувим тўрга ўтирди. Биз дераза тагига ўтирдик.

Санъаткорона ўйилган нақшлар хонага алоҳида кўрк бериб турар, ганч сувоқ ойнадай ялғиллар эди. Аммо деворнинг тепа қисмида коптоқдай туйнук кейипчалик қўлда сувалганидан янги тўнга тушган ямоқдай одамнинг гашини келтирарди.

Бувим кўрсаткич бармоғи билан шу сувалган жойни кўрсатиб:

— Амир тўпининг ўқи ҳув анави ҳовли томондан тешиб кириб, нариги девордан чиққан, — деди.

Биз ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб, бувим кўрсатган жойга ағрайиб қолдик. Бирпасдан сўнг, «кейин нима бўлди?» дегандай савол назари билан тикилдик. Бувим ҳикоясини давом эттирди:

Амирнинг тўпи ҳамаша арқда сақланаркан. Инқилоб гулғуласи бошланганда навкарлар саф тортиб Регистонга чиқибди. Бир тўда навкар амир тўпини Бозоринавга ўрнатибди-ю, уни отиш учун тоғорада ўт ёқибди. Тўп қизигач, у инқилобчилар келаётган томонга эмас, гузаримизга қаратилганича отилибди. Шунда коптоқдай темир деворимизни тешиб ўтиб, тап этиб томимизга келиб тушади. Бирпасдан кейин бобонглар алпанг-талпанг кириб келиб: «Амир қочди, ҳуррият бўлди», дедилар. «Инқилоб бўлибдида», дедим ичимда-ю, бобонгларга ялина бошладим: «Дадаси, жон дадаси, Гулбодомга одам чиқара қолинг, Чор бакирда¹, дейишяпти, ҳуррият бўлган бўлса, кела қолсин

¹ Чор бакир (ёки Чор бикр) — Бухородан етти-сақкиз қақирим нарида. Гулбодом амир ҳарамидан қочиб, умрининг сўнгги бир неча кунини шу ерда ўтказган ва шу ерда дафн этилган.

шўрлик», дедим. Бобонглар ерга қараб индамай қолдилар. Кейин билсам, ўн гулидан бир гули очилмаган лобар қизнинг умри хазон бўлган экан... — Бувим дув тўкилган кўз ёшларини енги билан артиб: — Эсиз, гулдай бола нобуд бўлиб кетди-я, — дея ўрнидан турди.

Бувим чиқиб кетиши билан «гурр» этиб ўрнимиздан турдик, маслаҳатлашгандай кичик томга тирмандик, амир тўпининг ўқи тушган ерга бориб чўккаладик. Ҳар биримиз эшитганимиз ҳақида болаларча мушоҳада этиб бирпас баҳслашдик, сўнгра тарқалишдик.

Гулбодомнинг сиймосини кўз олдимга келтира бошладим. Бувимнинг сўзларига кўра, кўз ўнгимда оқила, тенги йўқ гўзал ва эпчил қиз жонданарди-ю, суратини аниқ тасаввур қилолмасдим. Кейинчалик бир кўзли Равшан бобонинг Гулбодомни яхши кўришини, унинг азоб-уқубатлари ҳақидаги узук-юлуқ ҳикояларини эшитиб қолдим. Гулбодомнинг хотирасини муқаддас сақлагани учун қалбимда бобога ғойибона меҳр пайдо бўлди.

Шу-шу, Бухорога борсам, бу олижаноб инсон кўз олдимдан нари кетмайдиган бўлди.

2

Арк дарвозаси олдидан вазмин одимлаб Регистон томон ўтдим. Унг томондаги чорбоғда ўтириб, бирпас нафас ростладим. Хаёлимда Равшан бобо.

Мен уни атиги бир марта узоқдан кўрганман. Бувим қазо қилганида келган эди. Амаким уни кўриши билан истиқболига чиқди. Табаррук одамни зиёрат қилгандай унинг қўлларини аввал қошларига, сўнгра юзларига сурди-да, мезбонга хос тавозе билан бобони ичкарига таклиф этди. Бувим Гулбодомни эслаб кўз ёши тўккашларини хозум ўтмай қайтиб чиқди. Очиқ бир кўзини рўмолчаси билан артиб, бошини қўйи солганича, ҳамма билан бир-бир хайрлашди-ю, Даббиён томон кетди.

Амаким бобонинг орқасидан узоқ тикилиб қолди. Сўнгра ёнида ўтирганларга тушунтирди:

— Раҳматлик Гулбодомнинг ўлимидан сўнг Чор бакирдан сира жилмайдиган бўлиб қолди. Ўша ернинг қорувуллигини сўраб олди. Шаҳарга олиб келамиз, деб қанча уриндик, бўлмади. Ҳар гал қистаганимизда: «Йўқ, қўйинглар, мен унинг ёнида турай, ҳеч бўлмаса руҳи шод бўлади, ўзимам бағрим бут бўлиб юраман», дерди ер чиғиб. — Амаким чуқур уҳ тортиб: — Э, тақдир шум экан!

да,— деб қўшиб қўйди.— Шўрлик Гулбодомнинг қайси қабрдалигини ҳам билмайди, қабрлар атрофида парвона бўлиб кезади.

3

Кўз олдимда яна бобо жонлабди. Энди уни қабрлар орасида аниқ кўргандай бўлдим.

Гулбодом воқеасини бобонинг ўз оғзидан эшитиш ниятида Чор бакирга жўнадим.

Дала энди уйғонмоқда. Гилос ва ўрик гуллари атрофга ўзга бир файз киритган. Қуёшга интилаётган зумрад янроқлар ел билан сеҳрли тилда сўзлашаётгандай шивирлайди. Катта йўлнинг икки четидаги ўт-ўланлар эринчоқлик билан тебранади. Тўғрига қарайман. Йўл, йўл... Икки ёқда кафтдай текис экинзорлар. Олис-олислардан қишлоқларимизнинг шинам уйлари кўзга ташланади...

Машина асфальт йўлдан чап томонга бурилиб, ўйдимчуқур йўлда чайқала бошлади. Яна бирпасдан кейин тўхтади. У ёғига яёв ўтиш керак. Шўрхок тўниққа уради. Амаллаб салобатли бинонинг гиштин йўлкасига чиқиб олдим. Равшан бобо кўринмайди. Қўли гул меъморларимиз яратган иморатни кўздан кечираётган эдим, бобо ўнг томондаги пастаккина зинадан қўлида қалит жиринглашиб чиқиб қолди. Оқ яктагининг ёқасидан оппоқ кўкрак жуллари кўриниб турибди. Чўққи соқолида қора кўринмайдию, аммо кумуш ранг товланади. Елкалари букилмаган. Куч-қувватдан қолмагани шахдам одимлашидан шундоқ билиниб турибди. Ўнг кўзи танғилган. Тилининг учи билан лабларини тез-тез ялаб қўяди, қўллари алланарсани излагандай тинимсиз ҳаракатда. Чеҳраси гам-ғусса ниқоби тортилгандай ташвишли. Менга бир қаради-ю, саломимга алик олгач, бориб Чор бакирнинг хонақоҳини очди.

— Кириб томонча қила қолинг, ўғлим.

Унинг овозида аллақандай ички изтироб, ҳазинлик бор эди. Ҳол-аҳвол сўраб берган саволларимга ҳам ерга қараб йиманибгина жавоб қайтарди. Безовталаниб қабрларга қаради-ю, кенг манглайидаги қат-қат ажинлар изтиробини ифодалагандай янада чуқурлашди. Бу ҳол бир неча бор такрорланди.

Мен савол беравериб уни қийнагим келмади. Ўзи ҳам мен билан ортиқ қолмади. Аста одимлаб, қабристон томон кетди.

Равшан бобо мени танимасди. Ўзимни танитиб, ярасини янгилаб нима ҳам қилдим, дедим-да, хонақоҳини кўздан

кечира бошладим. Кўзим хонақоҳ деворларидаги нақшларда-ю, хаёлим Равшан бобода. У ҳақдаги ўйлар менга тинчлик бермасди.

Чеккага чиқдим-да, бир қабр олдига бориб чўккалаган Равшан бобонинг ҳаракатини кузата бошладим. Сийқаланган қабр тошини қўли билан силади. Дард қийнаётган бемордай инграб, секин бош чайқади. Иккипчи, учинчи, тўртинчи қабр устида ҳам шу ҳол такрорланди. Сўнгра ўрпидан туриб, телбаларча барча қабрларни кезди. Чарчади шекилли, сайҳон ерга чиқиб, тўнка устига ўтирди, ҳам тўла кўзларини қабристонга тикди. Икки тирсагини тиззасига тираб, чуқур хаёлга толди. Неларви ўйлаётган экан бу ғамнок бобо? Унинг изтироб тўла қалби қандай чидаб турибди экан?

Ортиқ сабрим етмади. Бобога яқинлашдим. Унинг дардида шерик бўлиб, бир оз бўлса ҳам кўнглини кўтара олармиканман, деган ниятда ийманибгина сўрадим:

— Бу қабр тошлари орасида қандай ёлғиз юрасиз, бобожон? Айниқса, тунда?

Бобо бош чайқади.

— Ўрганганмиз, болам, — деди-ю, яна жим қолди.

Мен бобонинг севги қиссасини эшитиш ниятида яна савол бердим:

— Ғамнок кўринасиз, тобингиз йўқми?

Бобо яна бош чайқаб, бир зум жим қолди. Сўнгра секин:

— Менинг дардим давосиз, ўғлим, — деди. Кўзи ҳамон қабристонда. — Қабристонни кезганимда, руҳим бир оз енгиллашади, ором олгандай бўламан.

Бобо индамай қолди. Мен узилиб қолган суҳбат ипини қандай улашни билолмай турган эдим, сўзини давом эттирди:

— Бобонгизни дардини сиз сўраманг, у сўйламасин. Бу бир поёни йўқ ғам-алам дафтари. Уни очиб сизнинг ҳам қалбингизни пора қилгим йўқ, ўғлим. Қўйинг, меҳмон кўринасиз, ўйпаб келгансиз, ўзингизни хафа қилманг.

Бобони бу сўзлари менга ажойиботлар оламининг дарвозасини кўрсатиб, калитини яшириб қўйгандек туюлди. Уша поёни йўқ ғам-алам дафтارينинг ўз қўлим билан варақлагим келди. Бироқ қандай қилиб? Ўйлашиб қолдим.

— Жуда қизиқиб қолдингизми дейман, ўғлим? — деди чол менинг қизиқиб қолганимни кўриб.

Мен, калаванинг учини биров қўлимга нақд қилиб тутқазиб қўйгандай, жон ҳолатда: «Ҳа, бобожон!» дедиму, унга яқинроқ ерга чўккаладим.

Бобо ўрнидан туриб, яктагининг барини қоқди.

— Бўлмаса, сиз Чор бакирни баҳузур кўриб бўлгач, ҳу анави эшикка кириб, мен бир косагина шўрва қилиб тураман,— дея боя чиққан пастак эшик томон юрди у.

Мен қабрларга ҳайратомуз назар ташладим. Хаёл минг ёқларга судради. Бобо тақдирини ўзимча юз оҳангга солиб кўз олдимга келтирдим. Аммо буларнинг ҳаммаси сохта, сўзларига нисбат бериб ўйлаётганим қуруқ сафсата эди. Бобо билан бўладиган учрашувга, унинг ўтмиш ҳақидаги қиссасини тинглашга ошиқардим.

Аста-секин оқшом қўнди. Боягина атрофга чирой бериб турган Чор бакирнинг ҳашаматли биноси энди қора пардага ўралиб, қовоғини уйиб олди. Тўрт бурчагидаги миноралар баланд тоғ чўққиларидай кўкка бўй чўзган. Бобо ўтирган бир қабр ёрилиб, кимдир ундан мўралаётгандай бўлди. Ўнгга қайрилиб, икки қадам босган эдим, бобонинг овозини эшитдим:

— Ўрганмагансиз, ўғлим, қоронғида бу ерларда юрмаган ва бўлмаган ҳар қандай одамни ваҳм босади. Қани, юра қолинг, шўрва ҳам пишиб қолди,— деди у мулойимлик билан.

Мен сир бой бермасликка ҳарчанд уринмай, ҳаяжонимни босолмасдим. Ниҳоят, «хўн раҳмат», дедиму бобонинг орқасидан эргашдим.

4

Уша пастак эшикдан ичкарига кирдим. Кирдиму, кўзларимга ишонмай ҳанг-манг бўлиб қолдим. Ажабо! Қабристоннинг ёнгинасида турфа гуллар чамани. Ўлим ва гул! Шу бир неча дақиқа ичида содир бўлаётган воқеаларни ўйлаб, ганғиб қолдим, мушоҳада қилиш қобилиятидан тамом маҳрум бўлдим. Ўзимни бир оз ўнглаб, яна атрофга алангладим.

Чоғроққина ҳовлининг деярли ҳамма ерида оқ, сариқ, пушти, қизил, новвот ранг гуллар сунадаги фонус ёғдусида мавж уриб жилваланарди. Ўртадаги гул айниқса кўзга яққол ташланарди. Бир тупнинг ўзида олти хил гул камалакдай товланмоқда. Бобонинг таклифини ҳам кутмай, сунадаги кўрпачага бориб ўтирдим.

— Чой ичинг, ўғлим.

Бобонинг хаста овозидан ўзимга келдим. Пиёлани олиб, чойдан бир ҳўшладиму, яна ҳовлини кўздан кечира бошладим. Тўрда кичиккина хона. Чироқнинг хира ёғдусида бир хоптахта, хонанинг қуйироғидаги қизил мис обдаста

ялтиради. Қолган жиҳозлар ҳовлида: икки пиёла, учта кўрпача, қизил чит дастурхон ва йўл-йўл шолча.

Бобо ўчоқ олдига бориб иккита косага шўрва сузиб келди. Ўзи ҳам сунага ўрнашиб, косани қўлига олди. Бир ҳўплаб, мени қистади.

Иштаҳа бўғилган. Аммо бобонинг иззати учун икки-уч ҳўшладиму яна тикилдим.

Пешонасидаги ажинлар боягидан анча кўпайгандай туюлди назаримда. У ғам юки босаётгандай тобора маъюслашар, аҳён-аҳёнда ўнг қўли билан соқолини тутамлаб, силаб қўяр эди. Алланарсани хотирлагандай менга бир қараб олгач, ўртадаги гулга тикилиб қолди.

Шу тариқа анчагача индамади.

Бобо умрининг ўзи бир дoston эди...

ИККИНЧИ БОБ

1

Гулбодомлар ҳовлиси Халач қишлоғининг энг гавжум, кўримли ерида эди. Уни бутун қишлоққа машҳур қилган бирдан-бир нарсаси хилма-хил атиргуллари эди. Ҳовли юзи анвойи гуллар чаманзори. Кўз қамаштирувчи бу чаманзор ёнида тутдай тўкилиб турган икки уй бўлиб, булардан бири — кунгайидагисида Гулбодомларнинг эти бориб устихонига ёпишган кичкинагина жайдари сигири, унинг ёнидаги бир хариси тирговичланган каталакдай уйда эса ўзлари туришарди. Йиллар ўтиши билан аста-секин гугурт тусга кирган тахта сандиқ — бу уйнинг бирдан-бир жиҳози тахмонга қўйилган. Унинг устига уч-тўртта чурук кўрпа-кўрпача тахланган. Ўртада наmat, четидан титилган бўйранинг чўплари чиқиб турибди. Уйнинг ярмидан кўпида палос йўқ. Зах тагсинчларгача урибди. Пойгакда сопол обдаста, ёнида кўза. Тоқчада тўртта сопол косаю битта товоқ. Уйда дераза йўқ. Икки эшик. Юқори-роқдан косанинг оғзидай туйшук очилган. Эшиклар ёпилганда, уйга ўша ёқдан ёруглик тушади.

Гулбодомнинг отаси Ҳодиқул ака камгап, ҳаминша қовоғини солиб юришидан бўлса керак, кўзларининг атрофи анча салқиган, бу уни беш-ўн ёш каттароқ қилиб кўрсатарди. Гулбодом дадасининг кулганини сира кўрмаган. Бирон нарса ёқмаса, бир-икки бош чайқаб, ўнг қўлини ёнига қараб силтаб, индамай кетади. Опаси Гулсанам уни эркалаётганида кириб келса, Ҳодиқул хотинига қараб:

— Болани талтайтirma, ундan кўра бўз тўқишни ўргат, тирикчилигинингга ярайди, — дерди.

Бирпасдан кейин:

— Қорнинг нонга тўймайдиган шу замонда ўйин-кулгига бало борми?— деб тўнғилларди.— Бор, ўт юлиб кел, сигирнинг кечлигига ҳеч нарса йўқ. Эҳтиёт бўл, ошга соладиганларни алоҳида йиғишни унутма. Бора қол энди.

Бугун ҳам одатича қизини далага ҳайдаб, неча йиллардан буён рўзгорини тебратишда суянчиқ бўлиб қолган қора эшагининг айилни торта бошлади.

Гулсанам эрининг шом чоғида қилаётган бу ҳаракатидан таажжубланиб, остонада туриб қолди.

Ҳодиқул хуржунни ташлаб, Гулсанамга пўнғиллади:

— Қотган-қутган бўлса ҳам уч-тўрт бурда нон олиб чиқ.

— Бемаҳалда қаёққа кетяпсиз, дадаси?— деди Гулсанам тортинибгина.

— Тирикчилик. Сафарбойникида бугун базм. Ўғли биринчи саёҳату тижоратдан қайтганмиш. «Сурувимдаги қўйларим ҳам шу муборак кунда унутилмаслиги керак», деб мени чўлга ҳайдади. «Шу бугуноҳ жўна, қишлоқда қорангни кўрсам, бошингни танангдан жудо қиламан», деб пўписа ҳам қилди,— деди Ҳодиқул. Сўнг чуқур уҳ тортди.— Қани, қимирла, Ўрта чўлни ҳам ярим тунда кўрсам керак.

Гулсанам уйдан эрининг белбоғига нон туғиб чиқди. Ерга қараб, яна эрига мурожаат қилди:

— Майли-ю, шу бугун негадир юрагим жуда ғаш, дадаси. Ўзимни қўярга жой тополмаётгандайман. Эртага тонг ёриши билан кета қолсангиз бўлмасмикан?— Гулсанам шундай деди-ю, эрининг қовоғига қараб қолди.

— Ўзингни қўйишга ҳовли торлик қилаётган бўлса, далага чиқ, нима, сени бўри ермиди, мен билан сенга ўхшаганларнинг юраги ғаш бўлгани қаёққа борарди,— дея Ҳодиқул эшагини ниқтади.

Гулсанам эрини дарвоза олдиғача кузатиб қайтди. Ҳовли ютиб юбораётгандай, уни ваҳм боса бошлади. Далага чиқиб, қизини бошлаб келди. Уни бағрига босиб, узоқ эркалатди. Она-бола чироқ ёқишни ҳам унутишди. Ним қоронғи, зах уйда хуфтонгача шу йўсинда ўтиришди.

Гулбодомни уйқу босаётганини кўриб, Гулсанам ўрнидан турди. Ҳовлини бир айланиб, эшик занжирларини кўздан кечирди, боягина қизи олиб келган ўтти еигирга ташлади. Қайтиб келгунича Гулбодом тақир намат устида пишиллаб ухлаб қолибди.

Гулсанамдаги саросималик ҳали ҳам босилмаган эди. Калима келтириб, тахта сандиқ устидаги кўрначани олиб,

уйнинг бир бурчагига ёзди. Иккинчи кўрпачани эшикнинг таккинасига солди. Қизини уйғотди.

— Тур, ўрнингга ўтиб ёт. Вой, қизим, кўзингни оч, энди сени кўтаришга онангни ҳоли йўқ, болагинам, қани тура қол. Ҳа, баракалла. Ана, сен шу ерда ётасан,— деди у қизини ётқизаркан.— Мен бугун эшикда ётаман. Сени безовта қилмай, деб ўзимга алоҳида ўрин солдим, қани, ёта қол энди. Мен ҳовлини бир айланиб келаман.

2

Гулсанамнинг кўзига анчагача уйқу келмади. Аччиқ тақдир унга ором бермасди. Эрининг боягина: «Қорнинг нонга тўймайдиган шу замонда ўйин-кулгига бало борми?»— деган сўзлари қулоғи остида жаранглагандай бўлиб, баттар хўрлиги келди. Бейхтиёр шивирлади: «Бизлар учун замоннинг сира фарқи бўлмаса керак. Замон бизларга боқармиди».

У ўйга толди. Ҳаётнинг бирор дақиқасини ҳам осуда ўтказганини эслай олмади. Кези келганда бир тишлам нонни чайнашга ҳам қўйишмайди. Эсини танибдики, Сафарбойнинг чўриси. Қўли косов, сочи суцурги.

Бўйи етай деганда Саман билан бўлган кўнгилсиз ҳодисадан сўнг Гулсанамни Ҳодиқулга йигирма йиллик меҳнати бадалига никоҳлаб беришди. Бой шунда бир ўқ билан икки қарғани урган эди. Энди Ҳодиқул билан Гулсанамгина эмас, уларнинг фарзандлари ҳам ўла-ўлгунча Сафарбойнинг қули. Қолаверса, ўғли Саманни маломатдан қутқазди.

Гулсанам хўрсиниб, ташқарига қаради. Зим-зиё осмонда яккам-дуккам юлдузлар хира милтиллар, бу ваҳимали тунда унинг қалбига баттар гашлик солар эди. Бехосдан келган шамол ҳовли торлик қилгандай, эшикларни тарс-туре уриб, уйга отилиб кирди. Гулсанам бориб Гулбодомнинг устини ёпди, қўрқиб кетмасин деб ёнида бирпас ўтирди. Сочларини оналик меҳри билан силеди. Кимсасиз чўлда қум кечаётган эри кўз олдига келиб, юраги ачишди. «Шўрлик, қандай етди экан?— дея пичирлади.— Тангрим, ўз паноҳингда асра!» Секин ўрнига ўтди. Кўзини юмди. Йўқ, ухлай олмади. Ўридан туриб ўтирди. Ёнбошлади. Етди. Ўнг, чап томонга ағанади. Бўлмади. Юрагини харсанг босгандай қийналарди.

Гулсанамни хаёл ёшлик йилларига етаклади. Отасини сўнгги бор кўрганида олти ёшда эди...

Камбағал билан бировнинг иши бўлармиди? Кун ора-ламай қишлоқдан бутун бошли оилалар йўқоларди-да, шу бўйи дом-дараксиз кетарди. Ўғирланган кишиларнинг тақдири нима бўлади, уларни қаёққа олиб кетишади? Бу энди «мол эгаси»нинг ихтиёрида. Шундай бахтсизликлардан бири Гулсанамлар оиласи бошига тушди. Машҳадда қий-чув бўлди-ю, бир тўда милтиқли киши Гулсанамлар ҳовлисига бостириб кирди. Гулсанам қамчи зарбидан чин-қириб, ўрнидан турган эди, бадбуруш бир киши уни қис-қичдай қўллари орасига олди. Қўрқув аралаш бақира бошлаган эди, ҳалиги киши уни ерга қўйиб, икки шапалоқ урди. «Нафасингни ўчир, бўлмаса мана бу билан савалай-ман», дея қамчи ўқталди. Гулсанам индамай қолди. Кун тиккага келганда, у отасининг бағрида ётар, иситма бада-нини ўтдек куйдирарди. Тун қандай ўтганини хотирлай олмайди. Карвонбошиларнинг: «Бухоройи шарифга кел-дик, иншоолло», деган сўзларини аранг хотирлайди. Улар-ни карвонсаройда икки кун сақлашди. Учинчи кун Маш-ҳад бандиларини тўрттадан-бештадан олиб кетишди.

Шоффрикон туманидаги енг ичида бўлиб турадиган бо-зорда қул савдоси айни қизиганда, Гулсанам отасининг иссиқ бағридан жудо қилинди. Эс-эс хотирлайди. Тўладан келган бир киши Гулсанамларни бошлаб келган одам би-лан қуюқ сўрашди.

— Аттанг, кечикибмиз-да? Бундан тикроғи қолмади-ми? — дея Гулсанамни энгаҳидан кўтариб, кўздан кечира бошлади.

— Хоҳласалар бу чўрининг отаси ҳам бор. Марҳамат, тақсир, сиздай мурувватли харидоримдан ҳеч нарсани аямайман.

Харидорга бу гап маъқул бўлмади шекилли, пешана-сини тириштириб пўнғиллади:

— Нима, Сафарбой эшакмия еган, деб ўйлаяпсизми?

— Ҳи-ҳи-ҳи, сизга мол ўтказиш ҳам амри маҳол-да, тақсир, ҳи-ҳи-ҳи...

Савдо битди. Отасининг бу қадар даҳшатли ўкириб йиғлашини Гулсанам биринчи кўриши эди. Югуриб бориб ўзини ота бағрига отди. Бироқ Сафарбойнинг темир пан-жалари ҳали ота меҳрига қонмаган Гулсанамни юлиб олди:

— Қани, юр, чўривачча!..

Челаклаб олаверсанг, денгиз қуриркан. Йиғлайвериб Гулсанамнинг кўз ёши ҳам қолмади. Дийдаси қотди. Ин-сон ҳамма нарсага кўникканидай, Гулсанам ҳам тақдирга тан берди. Сафарбой эшигида чўрилиқ йиллари бошланди,

Унинг кўзлари ҳамманинг кўзидек очиқ, ҳамма нарсани кўради, ҳис этади. Аммо жисми забун. Бу забунлик уни итоаткорликка, ҳар бир фармойишни ўша заҳоти итоаткорлик билан бажаришга, гапирганда ерга қараб туришга одатлантирди.

Ўттиз бешга кирибдики, туну кун Сафарбойниқида. На уйқусида ҳаловат бор, на юриш-туришида. Тиним билмай елиб-югуради. Охири беморлик уни толдирди. Каловланиб қолди. Катта ойим икки-уч кун уйда ётишга рухсат берди. Аслида бу унинг Гулсанам базмда кўзга чалинмаслиги учун кўрган тадбири эди.

3

Гулсанам ўн тўртдан энди ўн бешга қадам қўйганда, Сафарбойларниқида қандайдир бир маврид билан базм бўлиб қолди. Шароб кўзаларини етказиб бераётганларнинг қўли қўлига тегмайди. Бойваччалар қутургадан қутуришди. Ўртада заифона лозим-кўйлак кийиб олган бачча уларнинг ҳар бирига алоҳида муқом қилиб, тиззасига ўтирар, пиёлада шароб тутар эди. Катта бойвачча Саман ўрнидан даст кўтарилди-ю, гандираклаб ташқари ҳовлига ўтди. Бу ердаги кичик уйчада чўрилар туришарди. Саман бир тавақалик эшикни зарб билан тепган эди, икки чўри сапчиб ўринларидан туришди.

— Ҳе-е-е, сенларни қара-ю, ҳалитдан ётасанларми, тур, ҳозир иккаланг ҳам хизматга, қани бўл-л-л!!!

Гулсанам дик этиб ўрнидан туриб, отилиб ҳовлига чиқаётган эди, Саман уни тўхтатди.

— Се-е-е-н, шошма-а!.. Шу ерда қол, иш бор. Сен, қани, бориб катта ҳовлида хизматда бўл-чи, жўна-а-а!..

Иккинчи чўри чиқиб кетди. Саман Гулсанамни туртиб ичкарига итарди. Эшик зулфиини маҳкамлаганда, Гулсанам ўзини бойваччанинг оёғи остига ташлади.

— Раҳм қилинг, бой ака, раҳм қилинг етимчага, жон бой ака, жувонмарг қилманг!

Куч-қудрати олдида лол бўлиб, оёғи остида инграётган қиз видосини тинглаш учун келганми бу ерга бойвачча?!

— Ха-ха-ха, тур, подоп!..

Саман этигининг пошнаси билан Гулсанамни туртди ва қоронғида тимирекилаб, валдирай бошлади:

— Шукур қилмайсанми мендай бойваччанинг назари сенга тушганига, ҳей, ношукур чўривачча! Бу сенинг бахтинг-ку!

Гулсанамдан садо чиқмади. У бурчакка бориб биқиниб, бошини орқага ташлади. Азбаройи довдираганидан овози чиқмай қолди. Тош чироқнинг хира ёғдусида тиззаларининг қалтираётганини кўрган Саман уни қўлидан ушлаб тортди. Ҳолсизланган қизнинг аъзойи бадани дир-дир титрар, ёдлаб олгандай бояги сўзларни такрорлар эди:

— Раҳм қилинг, бой ака, раҳм қилинг етимчага, жувоимарг қилманг, жон ака, қўйворинг, уят бўлади.

— Ха-ха-ха, чўри уятни биладими? А? Парвардигор чўрини хўжаси учун яратган. Ҳе, сени қара-ю, қани, кел, кел, қўлимга пичоқ илинмасдан.

Саман ҳансирай бошлади. Энди унга ҳеч гап кор қилмасди. Зеро, Гулсанамнинг гапиришга сира ҳоли қолмаган, кўрқувдан икки қўлини муштлаб, олмадай таранг кўкракларига босганича юм-юм йиғлар, юраги ўйнаб, тилига сўз келмай қолган эди. Зум ўтмай ўзидан кетиб йиқилди...

Чинқирган овоз ичкари ҳовлидагиларни оёққа турғазди. Саманнинг улфатларидан уч-тўрттаси отилиб чиқди.

— Тинчликми, тинчликми? — деган саволга Саман парво қилмай зинадан кўтарилаётди:

— Ҳе, бу зоти паст, мени тез қўйворинг, деб чинқиряпти-да, — деб пўнғиллади.

Ҳеч ким ҳеч нарса тушунмай турган эди, ичкаридан йиғлаб чиққан Гулсанам югурганича кўчага чиқиб кетди.

Сафарбой Гулсанамнинг орқасидан отилди. Орадан ҳафта ўтмай бой қароли Ҳодиқулни уйлантирди.

Гулсанамнинг кўзида ёш ҳалқаланди. Туи қоронғисига тикилди. Умр бўйи кўз ёшини яширди, пэтиробини ошкор этмади. Унинг бирдан-бир суянчиги, орқасида тоғдай бўлиб тургани Ҳодиқул эди. Бутун дардини, дилидаги орзу-аламларини Ҳодиқулгина тушунарди. Шуни кўз олдига келтирганда Гулсанам анча енгил тортар, эрининг аччиқ-чучук гапларини замоннинг нобоплигига йўйиб, ўзига тасалли берар эди. Баъзан Ҳодиқулнинг маъюс кўзларига боқмай, кўнглини кўтаришга, унга далда беришга интиларди. Шунда Ҳодиқул бир уҳ тортди: «Э, Гулсанам, одам ажаб кунларга қоляптими дейман, бир ёқда ювундига зор усти юпунлар тамшаниб ўтирса-ю, иккинчи ёқда тошготар базм, таралабедод, қандай замон бўлди ахир!» — дерди-ю, қўл силтаб, секин кўчага чиқиб кетарди.

Гулсанам кўзи олдига яна эри жонланди. «Танграм, ўз папоҳингда асра!» — деб шивирлади. Чап ёнбошига агапаган эди, гуре этгай овоздан чўчиб, ўрнидан турди. Ҳовли томонга яқинроқ сурилиб, диққат билан қулоқ солди. Бостирмадаги фўзапоя шитирлади.

Гулсанам ҳовлига чиқаман, деб энди бир қадам ташлаган эди, кучли зарб уни ерга ағанатди. Яна ўрнидан турганда иккинчи мушт зарбидан кўз олди қоронғилашди. Рўпарасида юз-кўзини қийиқ билан танғиган давангирдек киши турарди.

Гулсанам қўллари билан юзини тўсиб, ивграб юборди. Ҳалиги киши уни елкасидан маҳкам ушлаб:

— Қизинг қани? — деб хириллади.

Гапиришга ҳоли қолмаган Гулсанам безгак тутгандай қалтираб, ҳўнграб юборди.

Номаълум киши ўшқирди:

— Нафасингни ўчир, йўқса, онангни Учқўрғондан кўрасан, — деб этик қўнжидан пичоқ олди.

Гулсанам бор кучини тўплаб, жон ҳолатда даҳшатли овоз билан «Войдод!» деб чинқирган эди, ўнг биқипига тиг санчилганини сезди.

Уйғониб қолиб гап нимадалигини пайқаган Гулбодом бирпас саросима ичда туриб, секин ўрнидан кўтарилди. Зим-зиё қоронғида девор тимирскилаб ҳовлига чиқди-ю, ўнг томондаги кичкина эшикдан чорбоққа ўтиб, катта тутга тирмашди.

Чорбоғ эшигининг тақ этганини эшитган номаълум киши Гулсанамга яна икки-уч тиг санчди. Ҳовлига отилиб, атрофга аланглади, қия қолган чорбоғ эшигини бир тешиб, ўша ёққа ўтди. Тут тагида туриб, атрофни кўздан кечирди. Чап томондаги анжир ва анор тагларини тимирскилаб кўрди. Бодом тагидаги тикан чайлага кириб чиқди. Зор йўқ.

Номаълум киши юзидаги қийиқни олди. Афсус билан бош чайқаб: «Наҳотки дадаси билан чўлга кетган бўлса, аттанг», деб шивирлаган эди, кўчадан оёқ дупури эшитилди. Ўзини ариқ томонга урди. Энди ғала-ғовур эшитилди. Қора ният киши далага олиб борадиган сўқмоқдан эмак-лаб, бедазор ичига кириб ғойиб бўлди.

Кун кўкара бошлаган эди...

5

— Вой оне-е-ем, вой онажоне-ем. Мени кимларга ташлаб кетдингиз, онажон, онажонгинче-е-ем, жаллоднинг қўли синсин, онажон...

Юракни қиймаловчи бу ногаҳоний фиғон бутуц қишлоқни оёққа турғазди. Бирпасда Гулбодомнинг атрофини эркак-аёл ўраб олди. Ҳамманинг юзида ташвиш. Кимдир: «Оқсоқолни чақириш керак, бу қандай бедодлик?» деган

эди, икки-уч киши баравар қўл силтаб: «Камбағалнинг ўлгани билан кимнинг иши бўларди?» деди умидсиз оҳангда.

Гулсанамни авайлаб ўринга олишди.

Қўшнилardan бири энтикиб-энтикиб йиғлаётган Гулбодомнинг бошини силаб, уйга олиб чиқиб кетди. Қолганлари ўликни пешинда чиқаришга қарор қилишди. Сўнгра ҳар ким ҳол-қудрат йиғиб, Ҳодикўлнинг ён қўшниси Раҳмон тоғага тутди.

— Сиз баланд-пасти кўрган одамсиз, бу ёғини саранжомларсиз.

Бир чеккада хомуш турган Раҳмон тоға секин бош ирғаб пулни олди-ю, мазор томонга кетди.

Ҳовлида беш-ўн киши қолди. Кўчаларга сув сенишди, йўл текислашди. Бу ишларнинг ҳаммаси битгач, дарвоза олдида уч-тўрт мўйсафидга жой қилиб беришди.

Шундай қилиб, Халачнинг бу куни ҳам дилсиёҳлик билан бошланди. Куни кеча амир одамлари келиб, деҳқонларни қон қақшатди. Икки киши ўтган йилги боқимонда қарзи учун банди қилиниб, зиндонга олиб кетилди. Ундан олдинги куни қишлоқ оқсоқоли Зокирбой сув пули йиғаётганда қишлоқнинг сўққабош мўйсафиди Садир ота бор-йўғи чорак танобгина еридан ажради.

Деҳқон бундай кўнгилсизликларни кўравериб кўниккан, тақдирига тан берган, аста бош чайқаб, ички дард билан ҳамдардлик билдиради-ю, ўз юмуши билан бўлади.

Аmmo бугунги шум хабар кўпчиликни саросимага солиб қўйди. Гулсанамнинг ўлими кимга керак бўлиб қолди? Бу савол қишлоқ аҳлининг юрагини тимдалар, ҳеч ким овоз чиқариб сўз айтишга журъат этолмас эди. Қариялар эса: «Тақдир азалдан қочиб қутулиб бўлмайди, бандасининг қўлидан нима ҳам келарди, шукур қилинлар», дейишарди.

Шўринг қурғур деҳқон оллоҳнинг марҳаматини тилаб, кунда беш маҳал ерга бош урарди-ю, эвазига беҳисоб кўнгилсизликларнинг гувоҳи бўларди.

Ҳа, мана, ўша гувоҳлар гусса тўла кўзларини жавдиратиб, Гулбодомлар ҳовлиси томон одимламоқдалар. Олдинда Раҳмон тоға, ёнида ўғли Равшан борарди.

Равшан энди ўн етти ёшга қадам қўйган, соқол-мўйлови сабза ура бошлаган хушбичим йигит. Гулсанамнинг ўлими унга ҳаммадан кўра кўпроқ таъсир қилди. Эрталабдан буён отасининг ёнидан бир қадам нари жилмади. Уликни чиқариш билан боғлиқ ҳамма ишларни саранжом-

лашда отасига қарашди, энди эса кўп қатори тобуткашликка кетяпти.

— Шўрлик Гулбодом,— деди у ўзича,— позиккина қиз бунга дош бера олармикан?

Бу фикр Равшанга бир дақиқа ҳам тинчлик бермас, Гулбодомнинг икки қўлидан маҳкам ушлаб, бисотидаги жамики илиқ сўзлар билан уни юпатгиси келар эди.

Шулар ҳақида ўйлаб бораркан, сўқмоқдан югуриб келаётган Ҳодиқул акани кўриб қотиб қолди. У оёқ яланг, дам-бадам қийиқчаси билан кўзларини артиб, ҳазин овоз билан: «Уйим куйдими-я? Уйимга ўт кетдими-я?» деб тел-баларча югурарди...

Равшаннинг юраги қаттиқ ура бошлади. Унинг ҳаммаша ўйчан кўзлари бир нуқтага қадалди. Қотил кимлигини билиш истаги ич-ичини кемирар, қалби нотинч, ҳар қадамда содир бўлаётган жабр-ситамланинг сабабларини ўйлаб поёнига етмас, бу бахтиқаролик ўзи сингари оёқяланглар хонадонидан аримаётганидан боши гувиллар, чигалнинг учини тополмай қаттиқ изтироб чекар эди. Ҳодиқулнинг ҳозирги аҳволи уни тамоман эсанкиратиб қўйди. Ҳаяжонланаётганини сездирмаслик учун муштумларини қаттиқ қисди, ўзини босиб олишга ҳаракат қилди. Йўқ, тобора ўт бўлиб ёнар, Гулбодомнинг онасини ўлдирган қотилнинг ёқасидан олиб, тупроққа қоригга шайланиб тургандай тишлари ғижирларди. Бу ҳолатни сездириб қўймаслик учун секин чеккага чиқди. Бўри-девнинг ёнига бориб турди.

6

Бўри йигирма саккиз, ўттиз ёшлардаги қоматдор йигит. Уни биринчи марта кўрган кишини ваҳм босиб, эти қунишади. Қоп-қора юзининг ўнг томони кўрда узоқроқ қолиб бужмайган шолғомга ўхшайди. Гапирганда оғзининг чап томони қийшайиб, қулоғига етай деб туради. Йўғон бўйнининг бир неча ерида қилич изи ялтирайди.

Бўрини ёшлигиданоқ амир сарбозлари олиб кетиб, аркда айғоқчиликка ўргатишди. Йигирма беш ёшигача айғоқчилик қилди. Айтишларича, Амударё бўйида бўлган жанглардан бирида душман қўлига тушган. Қаттиқ қийноқлардан сўнг қочгану, аммо қайтиб аркка киргизилмаган. У Бухоройи шариф кўчаларида ярим йилча тиланчилик қилиб юриб тирикчилик ўтказган. Иттифоқо, ҳамқишлоқларидан бири кўриб қолиб ачинади-ю, уни Халачга олиб келади. Бўри қишлоқда ўзига тўқ оилаларнинг юму-

шини қилиб юрди. Етимлик дарбадарликлари, амир аркидан хўрланиб ҳайдалганини эслаганда ёниб, ўзини қўйишга жой тополмасди.

Бир-икки наша чекканда, аламларини унутгандай сархуш бўлиб юрди. Бора-бора наша чекмаса туролмайди-ган, ўздан-ўзи хўрлиги келиб, кун бўйи бошини муштлари орасига олиб, бир ерда ўтирадиган бўлиб қолди. Бунга унинг нашавандлиги сабаб бўлди. Бир-икки қур дарахт тагида чангак тўлиб қолганини кўрганлар, унинг вазоҳатига қараб, «Бўри-дев» деб лақаб қўйишди. Шундан кейин болалар уни узоқдан кўрганда: «Бўри-дев ванг!» деб қочадиган бўлишди. Бўри буларнинг ҳаммасига кўниккан, айниқса, болалар калака қилиб қочибганда, қўл силтаб кулиб қўя қолар эди.

Бугун у нечундир одатидан ташқари безовта. Қора одамнинг рангида қон қолмаса, дарров билинаркан. Бами-соли мурда. Ёнида турган Зокирбойга алланарсаларни зўр бериб маъқуллар, гоҳо қўллари билан кўкрагига муштлаб қўяр эди. Бу икки кишининг бақамти туришининг ўзи одамлар диққатини жалб этмай қўймасди.

Зокирбой қирқ беш ёшлардаги дум-думалоқ, паканани киши. Бўйни билан елкаси тутатиб кетганидан, бунинг устига бошини эгиб юришидан узоқроқ кўрганда уни одам қиёфасига сира ўхшатиб бўлмасди. Айниқса, бирор нарса кўтариб келаётганида энди тетапоя бўлган айиқ болани эслатарди. Буни болалар ҳам билишарди-ю, уни масхара қилишдан ҳайиқшар, узоқдан қораси кўринди дегунча, тўрт томонга тумтарақай бўлиб қочишар эди.

Зокирбой Бўри-девини чеккароққа олиб чиқди. Узоқ гапирди. Иккаласи ҳам ҳаяжонда эди. Равшан буни сездю, яқинроқ борди. Энди у Зокирбойнинг: «Бор, йўқол! Кўзимга кўринма, ношуд!» деган сўзларигача аниқ эшитди. Улар томон яна икки қадам қўйган эди, тобут кўтарилди.

Гулбодомнинг юракни эзувчи чинқирғини эшитган Равшан оёғи остидан ер узилгандай бир чайқалиб кетди. Дарҳол одамлар орасини ёриб ўтди-ю, тобутнинг бир ёғини олиб, елкасига қўйди.

УЧИНЧИ БОБ

1

Гулсанамнинг ўлимидан кейин Равшан Гулбодомни ўн кунгача кўролмади. Аниқроғи, бу учрашувда Равшаннинг ўзи ҳам ҳайиқарди. Гулбодом онадан ажралди. На-

қадар огир! Ахир у Гулбодомнинг бирдан-бир суянчиги, қайрилмас қаноти эди-ку!

Бу мусибат Гулбодомни ётқизиб қўймасмикан? Унинг жажжи юраги бу жудоликка чидай олармикан?

Равшан югуриб бориб, дарвозани очди, кўчага отилиб, Гулбодомлар эшиги олдида пайдо бўлиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шу топда у қизга ўзининг бутун меҳр чашмаларини очиб, «ўзингизни эҳтиёт қилинг, Гулбодом, юрагингизни чўктирманг», демоқчи эди. Қалбидаги қатқат илиқ сўзларининг ҳаммасини Гулбодомга тўкиб солиб, кўнглини шод этмоқчи бўлди. Бир нарсадан ҳадиксиратгандай орқага тисарибди.

Йўқ, йўқ, бу нима қилганим? Менга нима бўлди? Ҳо-диқул аканинг қулоғига чалиниб қолса-я! Гулбодомнинг ўзи-чи? Ахир у ҳеч нарса билмайди-ку!

Равшан бу қарама-қарши фикрлар тўқнашувидан доддираб, нима қилишини билмас, пинҳона бир дард ич-этини аёвсиз кемирар, Гулбодом билан боғлиқ ҳар бир нарса қалбини ҳаяжонга солиб, зир титрар эди. Нечун? Ахир бунинг боиси нима?

Равшан ариқ бўйидаги тўнка устига омонатгина ўтирди. Бошини қўллари устига қўйиб, кўзини юмди. Юраги баттар ҳовлиқа бошлади. Ўрнидан турди. Бирпас у ёқдан-бу ёққа юриб кўрди. Йўқ, бўлмади. Кўзи олдидан қизнинг сурати нари кетмасди.

Равшан қаттиқ уҳ тортди. Ўпкаси тўлиб, ёш болалардай энтика-энтика нафас ола бошлади. Бутун борлиқ унга тикилиб қараётгандай, дарахтлар, ҳатто боягина ўзи ўтирган тўнка ҳам сиридан воқиф бўлаётгандай, Равшан бироз хижолат чекиб, ерга қаради. У энди Гулбодомсиз туролмаслигини бутун вужуди билан ҳис этди. Юрак унинг амрига эмас, у юрак амрига итоат этишга мажбур бўлиб қолган эди. Равшан ўша мафтун этувчи кўзлар, камондай қора қошларнинг асири бўлди.

Равшан Гулбодомлар эшиги олдида турган бузуқ аравага қараб қолди. Болалик йилларини хотирлади. Шу ариқ бўйида, арава соясида кўпинча иккаласи ўйнаб ўтирарди. Қачон хоҳласа уйдан чақирарди. Гулбодом ҳам кунда неча марта лаб уларнинг ҳовлиларига кириб чиқар, кун найзага келганда улар йўлакда ўтириб олиб, лойдан ҳар хил нарсалар ясашар, уни офтобда қуритишар, ясаган буюмларини бир-бирларига кўз-кўз қилиб, яна ишга киришишар эди. Ушанда Гулбодом саккизда, Равшан эса ўн икки ёшда эди. Йиллар уларни бир-бирларига яқинлаштириш ўрнига узоқлаштирди. Гулбодом ўн иккига кирган-

да, Гулсанам уни кўчага аҳён-аҳёнда чиқарар, қизи бал ҳаяллаб қолса, дарҳол қидириб чиқар, сўнгра қиз боланинг хулқи тўғрисида узоқ гаширарди-да, Гулбодомни олдига солиб олиб кетар эди. Мабодо, Гулсанам қизини койиғудай бўлса, Рашван хафа бўлар: «Шундай яхши қизни ҳам уришадими?» — деб ачинар эди.

Равшан Гулбодом билан узоқ ўтириб ўйнаган сўнги учрашувини эслай бошлади.

Ҳа, наврўзи олам эди. Бу кун ёшу қари, ҳамма учун шодиёна, дилкушо кун эди. Катта тантана, байрам. Баҳорнинг дастлабки кунда сеҳрли табиат ҳам яшил либос кийиб, оламни гулга бурқар эди. Бўғотлардан осилиб турадиган сумалаклар эриб, борлиқ этак-этак ёқут ёйиб ташлагандай долага бурқанган. Бу фаслда ошиқлар маъшуқаларига гул тутадилар. Фусункор наврўз тунда ёрига маҳлиё бўлиб ўтирган ошиқ унинг ой юзини гулга, атиру анбар анқиб турган сочларини сулбулга, рухсоридаги тер резаларини наврўз шабнамга қиёс қилиб лаззатланар, бошқа бир ошиқ эса табиат гўзалликларига маҳлиё бўлиб, гул юзли ёрини унга ўхшатар эди.

Бу шодиёна кишилар қалбига шундай чеки йўқ қувонч берарди. Қишлоқ аҳлининг шодиёнаси эса юз чандон ортиқ бўларди, чунки йилнинг бу ҳаётбахш фаслида табиат қайта тириларди. Деҳқон учун экин-тикин фасли, фаровонлик уруғини ерга ташлайдиган дам бошланарди. Шу боисдан қиш ичи бир кафтгина донидан ҳам ажралган заҳматқаш деҳқон эшикма-эшик юриб, бир-бирини муборакбод этар, ёшроқлари: «Наврўз келди, шодман, гам бандидан озодман», деб қўшиқ куйлаб, хурсандлигини ифодалар, одамларни дала-қирга — долазорга чорлар эди.

Очликдан тинка-мадори қуриганлар ҳам бу шодмонликдан четда қолмас, неча ҳафталар дастурхон безашга ҳозирлик кўрар эди. Энг яхши либослар ҳам шу айёмга аталар, эрта тонгда шод-хуррамлик садолари еру кўкка сизмай, қишлоқни ларзага келтирар эди. Бу кун барча хонадонлар эшиги меҳмонлар учун очиқ. Мезбон қўлини кўксига қўйиб, ўткинчиларни наврўз билан муборакбод этар, бир пиёла чойга таклиф этиб, таъзим бажо келтирар эди. Шундай қилиб, катталар ўзи билан овора эди. Болалар бутун қишлоқни айланиб, ҳар ким янги кийимларини намойиш этди. Сўнгра ўйин бошланди. Уша кун уларни оналари сира безовта этишмади. Ойдин кечада мириқиб ўйнашди.

Аммо бу улуғ айём Равшан учун қутилмаган қўнғилсизлик билан тугади. Болалардан кимдир: «Келинлар,

хув анови бузуқ аравада хакаланг ўйнаймиз», деб қолди. Ҳамма ўша томонга чопди. Қиз бола, ўғил бола аралашига тенг икки тўдага бўлинди. Бир тўп бола араванинг кетига, бошқа тўп унинг бутун қолган бир шотисига тармашишди. Бу ўйин болаларга маъқул келиб қолди. Узоқ ўйнашди, ҳеч кимнинг аравадан тушгиси келмасди. Равшаннинг шоти устидан учиб ерга тушиб чинқириши ўйинни тўхта-тиб қўйди. Болалар унинг атрофини ўраб олишди. Равшан дард билан инграб ўрнидан тураётганда, Гулбодом унинг қўлини силаб пиқ-пиқ йиғларди. Ўшанда у ўсма қўйган тим қора қошлар остидаги жозибали кўзларга илк бор боқди. Қиз ҳам унга бир зум қаради-ю, ортиқ дош беролмай нигоҳини яширди. Йигитнинг юрагига бир нарса қадалгандай жиз этди. Дард қийнаётгандай «уҳ» дея кўзини юмди.

Қизнинг жуда мулойимлик билан: «Оғрияптими?» деб берган саволи Равшаннинг баданларини жимирлатиб юборди. Болаларнинг кўпи тарқаб кетди. Гулбодом Равшанни суяб, уйигача олиб кирди, сўнгра воқеани онасига йиғлаб тушунтириб берди.

— Йиғлама, оппоқ қизим, ҳозир табибга олиб борамиз, кўрмагандай бўп кетади, болам,— Гулбодомни юпатди Равшаннинг онаси.

Гулбодом эса тинмай унга савол берарди:

— Табиб узоқдами, хола? Боргунча Равшан акамнинг қўллари оғримайдими?

— Вой, қизгинамдан айланай, Равшан акамни шунақа яхши кўрасанми?

Гулбодом аввал бош ирғаб, бу гапни маъқуллади. Бирпасдан кейин эса чоққиллаганича кўчага чиқиб кетди.

Равшан қўл оғригини ҳам унутаёзиб, Гулбодомнинг кетидан майда ўрилган сочлари, келишган қадди-қоматига меҳр билан тикилиб қолди. Гулбодомни дам-бадам кўрма-са, унинг ширин сўзларини эшитмаса туролмаслигини биринчи бор ўшанда ҳис этди. Гулбодом ўн уч ёшда эди. У онасининг Гулбодомга айтган сўзларини эслади. Гулбодом бошда «ҳа», деди-ю, кейин ўзи уялиб, чоққиллаганча кўчага чиқиб кетди.

Равшаннинг лаблари беихтиёр шивирлайди: «Мен Гулбодомни яхши кўраман. Ҳа, уни жуда яхши кўраман, у қандай яхши, оқила, чиройли...»

2

Равшан ариқ бўйида анчагача қимир этмай ўтирди. У қалб амрига итоат этгиси, асири бўлган жоду кўзларига

тик боқиб, ҳамдардлик изҳор қилгиси келиб, ўрнидан турди. Бироқ икки қадам қўйиб, яна тўхтади.

Йўқ, ҳозир Гулбодомга учрамагани маъқул. Оғир дамларда инсон ёлғиз қолгиси, жимгина ўтириб, руҳий кечинмаларига эрк бергиси келади. Бундай кезларда унинг учун хотиралар дунёси бирдан-бир суҳбатдош. Бормагани маъқул...

Шом зулмати чўкди. Кўз жимираб, узоқроқдаги нарсани кўролмади. Кундузги шовқиндан асар қолмади. Қўй-қўзиларнинг маъраган овозлари ҳам тинди. Дарахт ортидан мўралаётган ой атрофга ғира-шира ёғду таратди. Равшан кўча чангитмаслик учун бир ҳатлаб сўқмоққа ўтиб олди. Ҳовлилари томон юрди. Дарвоза олдида тўхтади. Гулбодомлар эшигига маънос тикилди.

Ўша ёқда кимдир гапирётгандай бўлди. Равшан девор тимирскилаб яқинроқ борди. Энди сўзловчини аниқ таниди. Зокирбой ёнидаги ҳамроҳига шивирларди:

— Э, қизиқ одам экансиз-ку, имом почча, мен сиздан панд-насиҳат тилаяпманми? Қизнинг отасига кириб, гапни чўрт кесинг, масалани бир ёқлик қилинг, деяпман, уқтингизми?

Энди қишлоқ имомининг хириллаган овози эшитилди: — Мен ҳалиги гапни Ҳодиқулга ачинганимдан айтаётганим йўқ, мулла Зокирбой. Менга деса бу таги наст авлод-аждоди билан қирилиб кетмайдими! Омади гап шуки, «Хотинимнинг йигирмаси ўтмасдан совчи бўлиб келдингми, бетафиқ?» деб менга таъна қилмасмикан, деяётганим эди-да, мулла Зокирбой. Тагин ўзингиз биласиз, иним, биз сояларида юрган бир художўй одаммиз, ҳи-ҳи-ҳи. Ахир сиз борсиз, биз бормиз-да, иним мулла Зокирбой!

— Бўлди, гапни калта қилинг, ҳозир хушомаднинг вақти эмас. Гап бундоқ...

Зокирбой атрофга аланглаб олди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, имомни енгидан ушлаб ўзига тортди.

— Куни кеча амир одамлари келиб, яна деҳқонларнинг боқимонда қарзларини қистади, дейсиз. Аммо гап сизнинг устингизда борганда Зокирбой апча валломатлик қилипти: «Э, қўйинглар, у шўринг қурғурга ҳозир тегмайлик. Тунов куни хотинини пичоқлаб кетишибти. Қаддини сал ростлагандан кейин гапиришармиз», деганимиш азамат, дейсиз.

Имом луқма ташлади:

— Ҳи-ҳи-ҳи, ақлнинг конисиз-да иним Зокирбой, худди амир одамлари келиб кетгандай қилиб гапирасиз-а, ҳи-ҳи-ҳи. Умрингиз узоқ бўлиб, бизларга ҳам шамолингиз

тегиб турсин-да. Зокирбой, хўп ажиб ақлингиз бор-да, иним мулла Зокирбой, хи-хи-хи...

— Сизга айтяпман, хушомаднинг вақти эмас, деб. Тагин луқма ташлайсиз-а!

Зокирбой бир нарсасини йўқотиб қўйгандай, афтини буриштириб, кейин юзига ясама кулги югуртирди.

— Уликдан ҳам ундириб ўрганган одамсиз-да, пулни кўрсатмагунча ўзингизни овсарликка соласиз,— деб ёнини ковлай бошлади.

— Хи-хи-хи, айтдим-ку, иним мулла Зокирбой, ажиб ақлингиз бор-да,— дея имом оқсоқолга яқинроқ келиб, унинг ҳамёнига энганди.— Мен сизга айтсам, Зокирбой иним, бу пул тушмагур бўлмаса, одам илло-билло гапдан ҳам адашиб қолади!

Зокирбой ҳамёнидан чиққан червонларни буклаб, салласининг қатига тиқиб қўйгач, имом бир оз тинчиди.

— Ҳаммаси кўнглингиздай бўлади, мулла Зокирбой, хизматингизга бел боғлагач, жуда бўлмаса бошқа йўллари ҳам қидирамиз-да, иним,— деди имом ва чўққи соқолини ликиллашиб, суҳбатдошининг елкасига қоқиб қўйди.

Зокирбой бунга эътибор бермай, жиддий оҳангда:

— Мен кетдим, тагин Бўри-девдай ишнинг пачавасини чиқарманг, имом почча!— деб киноя билан имомга бир қаради-ю, дарвоза ёнидаги сўқмоққа бурилди.

Равшан турган ерида қотиб қолган эди. Масала аён. Бу кутилмаган ҳангома уни тамоман довдиратиб қўйган, азбаройи асабийлашганидан безгак тутаётган одамдай тишлари шақирлар, юраги гупиллаб ураётгангача аниқ эшитилар эди.

Равшан имомга ташланмоқчи бўлиб икки қадам қўйган эди, яна орқасига тисарилди. Йўқ, бу билан ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Хўш, нима қилиш керак, нима?

У қўлларини мушглаб, зарб билан дарвозаларини ура бошлади. Зум ўтмай, ичкаридан отасининг қўрқув аралаш: «Ким?» деган овозини эшитиб ўзига келди. Ҳаяжон ичида секин: «Мен!» деди-ю, ҳолсизланиб, ўнг қўлини дарвоза кесақисига тиради.

— Тинчликми, ўғлим? Амир одамларими, деб юрагим қинидан чиқаёзди. Қани, кирмайсанми, нима қилиб турибсан?

Равшаннинг қулоғига гап кирмас, бутун вужуди қалтироқ ичида, боши гувиллаб, атрофида содир бўлаётган воқеаларни ҳам унутаёзган эди. Эшикдан кириб, энди икки қадам қўйган эди ҳамки, қўшни эшик тақиллади.

— Ҳодиқул, ҳой Ҳодиқул!

Ҳовли эгасининг овози эшитилди:

— Лаббай, тақсир, ҳозе-ер!.. Ассалому алейкум, қани, хуш кўрдик.

— Ваалейкум ассалом, Ҳодиқул. Тинчмисиз, иним? Худонинг бандаларимиз, иним. Кўникишдан бошқа иложимиз йўқ. Ҳа, иним, китобларда зикр этилгани шу. Шукронияту шаккоклик қилмасликда хосият кўп, иним, ҳмм, баракалло. Иншоолло, пешавангизга ёзилганини кўрасиз, иним.

— Жабр бўлди-да, тақсир! — Ҳодиқул ерга қараб сўз бошлади. — Ёш кетди. Бу ёқда қизимиз ҳали оқ-қорани танимай, онадан ажраб, бўзлаб қолди.

Имом омади гапдан суюниб, луқма ташлади:

— Э, иним Ҳодиқул, қизингизнинг ташвиши сира бошингизни қотирмасин, ҳм-м. Қиз бола деган бировнинг ҳасми. Унга биз билан сизнинг ҳаддимиз йўқ, иним, ҳи-ҳи-ҳи. Шунақа. Ўстирасизу, икки қўллаб узатасиз. Мен сизга айтсам, қанча тез бўлса, шунча яхши. Ҳа, қиз бола-ни уйда сақлаб маломатга қолганларни кўп кўрганмиз, иним Ҳодиқул. Жойини топиб, дарров бўйнингиздан соқит қилиб, эгасига топширинг.

— Йўғ-э, тақсир, кўзимизнинг оқу қораси, биттаю битта суюнчигим қизим бўлиб қолди-ю, шуниям олло-таоло кўп кўрса, сўққабош нима қилдим?

Ҳодиқул биров Гулбодомни худди шу заҳотийёқ олиб кетаётгандай ҳовлиқиб имомга мурожаат қилди.

Имом бу саҳройи, оми одам билан баланд-пастга бормасдан, муддаони очиқ айтиб, оқсоқол айтгандай чўрт кесмоқчи бўлди. Ҳодиқулни яқинроқ ўтиришга ишора қилиб, ўзи дераза томон бир қараб олди. Сўнгра шивирлаб, сирли оҳангда гап бошлади.

— Иним, Ҳодиқул, замон нобоп. Куни кеча амир одамлари боқимонда қарзларни йиғишга келишди. Тepasида эдим ҳамма гапнинг, ҳа, сиз эшитиб қулоқларингизга ишонмайсиз. Хўш, нима бўлди денг?

Ҳодиқул имом унга номаълум катта бир сирни очаётгандай ағрайиб қулоқ солиб турарди. Имом шу оҳангда сўзини давом эттирди:

— Ҳозир қарздорларни топиб, мана шу майдонга олиб чиқасан, деб қолса, оқсоқолимиз Зокирбойдай одам зир тигради. «Тақсирим, тақсирим», дейди-ю, тили гапга айланмайди. Ҳаш-паш демай, амир одамларида бири кў-

лидаги қоғозни шалдиратиб очди. Шўрингиз аримаганини қарангки, биринчи бўлиб сизнинг номингизни айтса бўладими!

Ҳодиқул сесканиб тушди.

— Йўғ-э, тақсир, менинг боқимондам арзигулик эмас эди-ку.

Ҳодиқул имомга шубҳа билан ер остидан қараб қолди.
— Ана, ишонмайсиз-да! Кўрганни эшитган енгибди, дегани шу-да! Мени енгмоқчи бўласиз, иним Ҳодиқул, уят эмасми?

— Ахир, ўтган йилги қарзимдан узилган эдим-да, имом почта, — деди Ҳодиқул хаста овозда ва ёрдам қўлини чўзгандай имомга диққат билан тикилиб қолди.

Имом шошилмай давом этди:

— «Олиб чиқ!» — деб ўдағайлади Зокирбойга ҳалиги киши. Зокирбой бир оз ўзига келиб: «Заифаси қазо қилган, тақсир, келаси сафар келгунингизча ундириб қўйман албатта», деб қўрқа-писа қўл қовуштириб турди. Йўқ, ҳалиги одам бўш келмади. Зокирбой ноилож менга қараб имлади. Аркони давлатлар олдида қишлоқ томон югурди-му, ўзимни бир дарахт панасига олиб турдим. Бирпас ўтгач, бордим. «Чўлга иш билан кетган экан, тақсир», дедим. «Ёлғон», деб ҳалиги киши ёқамни жуфтлаган эди, «Ёлғон бўлса, каломулло урсин», деб юборибман қўрққан-нимдан. — Имом айёрона кўз қисиб: — Бунақа вақтда унча-мунча ёлғонни аралаштирсанг, худонинг ўзи кечиради. Ҳа, даргоҳи кенг оллоҳнинг, — деб қўли билан Ҳодиқулнинг елкасига ниқтаб қўйди.

Ҳодиқул азбаройи ноқулай вазиятга тушганидан, болаларингизнинг роҳатини кўринг, имом яхши кунларингизда қайтарай, — деб турган эди, имом унинг сўзини бўлди:

— Ажаб содда одамсизми, иним. Мен ўзимни айтаётганим йўқ. Зокирбойни айтяпман. Ўшанга раҳмат денг. Мунча сизга меҳри товлапган экан-а, деб ёқамни ушлабман...

Гулбодом дастурхон, чоғроқ чойнакда чой кўтариб келиб, эшикни қиялаб турди. Қизини кўрган Ҳодиқул:

— Келавер, қизим, имом поччангдан қочасанми, келавер, келавер, — деб Гулбодомга далда берди.

Гулбодом тортиниб-қимтаниб дадасининг олдига келиб, дастурхонни узатди, чойнакни ерга қўйди-ю, энди қаддини ростлаган эди, бошидаги қийяқчаси сирғалиб тушди. Имом почта унинг чаросдай тим қора, оҳуникидай чарақлаб турган катта-катта кўзларини кўриб, ўтирган ерида қотиб қолди.

— Қани, тақсир, нонга қарап, — Ҳодиқулнинг дастур-хонга ундашени ҳам эшитмай, Гулбодом чиқиб кетган эшикка тикилиб қолди. Сўнгра:

— Бай, бай, иним, амиралмўъмининга ҳадя қилгудек қизингиз бор экан, бахтингизнинг кулгани шу-да, — деб асл муддаога ўтди, — Зокирбойнинг ҳам кўзлари ер ости-дагини кўради-да.

Уй эгаси бу томдан тараша тушгандай гапдан сесканиб, таажжубланди.

— Ҳазилингни қўйинг-э, имом почча!

Имом энди очиқ гапирди.

— Ҳазил борми, иним? Ишқ деган ёмон дард бўлади. Ёшу қарини гирибонидан гиппа бўғиб олгач, қийин. Зокирбойнинг ишқи қизингизга тушибди, шукур қилмайсизми? Бадавлат, кимсан, қишлоқ оқсоқолига қайната бўлсангиз ёмонми? Қолган умрингизни ҳузур-ҳаловатда ўтказмайсизми?

— Ахир у кишининг учта хотинлари бор, ёшлари ҳам...

— Нима қипти учта хотинлари бўлса, — гапни бўлди имом. — Шариатда тўрттагача йўл очиқ, ҳа, инонинг, иним. Ёшлари масаласига келсак, мен сизга айтсам, иним, йигит ёши қирқдан бошланади. Қирққа кирганда қирчиллама бўларкан киши. Қани, қўлингизни кўтариб оқ фотиҳа беринг, иншоолло, ёмон бўлмайди. Қани, нега безрайиб турибсиз, кўтаринг қўлингизни!

Ҳодиқулнинг ранги қув ўчиб, сукутга кетган эди.

— Сизга айтяпман, бахт қуши бошингизга қўниб турганда, уни ўз қўлингиз билан учириб, қизингизнинг умрига завол бўлманг! Қани, қўл очинг!..

Энди Ҳодиқул ҳеч нарсани эшитмас, бу ночор ҳолдан қутулиш йўлини излар эди. Аммо рақиби аста-секин ҳужумга ўтиб, Ҳодиқулга оғиз очирмай қўйди. Ҳодиқул имомга қараб ётиғи билан сўзлай бошлади.

— Имом почча, ҳаммамизга оқ-қорани танитадиган яккаю ягона хатли одамсиз. Менга раҳм қилинг, бориб оқсоқолимизга мен учун узр айтинг, худо мартабангизни бундан ҳам зиёда қилсин, имом почча. Ёлвораман, мени хонавайрон қилманг, ахир ҳали заифамнинг йигирмаси ҳам ўтгани йўғ-а, имом почча! Эл-юрт нима дейди?

— Э, омон бўлинг, шундай демайсизми? Беш-олти кун сабр қилсинлар, деб айтмайсизми? Бунинг йўриғи бўлак.

Ҳодиқул ҳаяжонлана бошлади. Энди унинг тоқати тоқ бўлиб, очиқ эътироз билдирди.

— Йўқ, имом почча, бўлмайди. Гулдай қизимнинг ёш умрини хазон қилмайман, — деди кескин.

Имом бошда Ҳодиқулни яна гапга солиш режасини ўйлаб қўйган эди. Авзойи бузилаётганини кўриб, энди банд келди.

— Менга қаранг, ҳў ука, беандишалик қилманг. Ким билан ўйнашаётганингизни ўйланг. Зокирбой ушлаган ерини кесадиган одам. Ҳа, ўйлаб кўринг!

Ҳодиқул энди лом-мим деёлмай кимдандир мадад кутаётгандай ташқарига кўз тикиб, индамай қолди.

Имом ўрнидан турди. Хайрлашиш ўрнига Ҳодиқулга ўдагайлади.

— Ношукур банда экансиз, қараб туринг... — имом шундай деди-ю, чиқиб кетди.

Ҳодиқул бу қутилмаган воқеадан гангиб, нима қиларини билмай узоқ вақтгача ўй сурди. Шу топда у бўрилар галасидан сурувини сақлаб қолиш чорасини тополмай, довираб қолган чўпонга ўхшарди. Кимга дод этсин? Унинг арз-додини тинглаб, ким жонига ора киради?

Ўрнидан турди. Пойгаҳда қўрқув билан жавдираб турган қизининг бошини силаб:

— Мен ҳозир келаман, қизим, жойимни солиб қўй, ҳўпми? — дея дарвоза томон юрди.

4

Ним қоронғи ҳавлининг бурчагидаги пастаккина уйчада тош чироқ хира ёғду сөчиб милтиллаб турибди. Унинг ўртасида бўйрага тўшалган чурук кўрпача устида ёни элликларга бориб қолган, уйқусизликдан кўзлари киртайган, эти устихонига ёпишган бир аёл чарх йигириб ўтирарди. Қўлларидаги бўртиб турган кўм-кўк йўгон томирларни қоронғида ҳам ажратиб олиш қийин эмас. Оқарган сочининг учи пилик билан ҳимариб қўйилган. Аёл баъзида калта-калта йўталиб, сира тинмай чархини айлантирар, танда узилиб қолгундай, бўлса, қоронғи уйда уни минг бир азоб билан улаб, яна пшга киришар эди.

Шу уйнинг ёнгинасидаги айвончада Раҳмон тоға узун болишга суяниб, алланарсани ўйлапти. Ёнида ўтирган Равшаннинг хаёли ҳамон имом билан Зокирбой ўртасида бўлиб ўтган суҳбат билан банд. У Гулсанам холаси дафн этилаётган куни Бўри-дев билан Зокирбой орасида ўтган гапни хотирлади. Юраги шув этди-ю, чуқур уҳ тортиб қўйди.

Ўглининг шомдан буён бу ҳолга тушиб қолганидан гаажжубланиб ўтирган Раҳмон тоға қулай фурсатдан

фойдаланиб, гап олмоқчи бўлди. Энди оғиз жуфтлаган эди, Ҳодиқулнинг овози эшитилди:

— Раҳмон тоға, ҳой, Раҳмон тоға!

Раҳмон тоға шошилиб:

— Ўғлим, тез дарвозани оч-чи, Ҳодиқул-ку! Э худо, ўзинг паноҳингда асра, тинчликмикан?— деди-ю, ўнг қўлини оғзига тутиб.— Ҳозир!— деди.

Равшан воқеадан қисман хабардор бўлганидан Ҳодиқул аканинг келиш сабабини пайқади. Аммо у ҳам тафсилотини тезроқ эшитишга ошиқиб, дарвоза томон ўқдай учиб борди.

— Келинг, Ҳодиқул, келинг, қани, бу ёққа,— Раҳмон тоға меҳмонни тўрға чиқариб, Равшанни чақирди-ю, чой олиб келишни буюриб, сўзини давом эттирди:— Бақувватгина бормисиз? Гулбодом қийналмаяптими, шўрлик, пешанага ёзилгани шу экан-да!

Чой кўтариб келган Равшан уларнинг суҳбатини бир зумгина бўлди. Индамай чойнакни дадасининг олдига қўйиб, уйчага кириб кетди.

Равшанга тикилиб қолган Ҳодиқул эшикни тақ этиб ёпилганини эшитиб, хотиржам бўлгач, тўлиб турган ўпкасини зўрға босиб, Раҳмон тоғага имом билан бўлган учрашувни бир бошдан гапириб берди. Ниҳоят:

— Бу замонда одам кимга додини айтишини ҳам билмай қолди, Раҳмон тоға,— деб оғир хўрсинди. Бирпас туриб қўлини муштлади.— Шайтон, ҳозир бориб Зокирбойни ҳам, ўша имомини ҳам нимталаб ташла, деб турибди-я!

Қизикқон Ҳодиқул сал нарсага жигибийрон чиқиб ёнар, ранги оқариб, қўлини муштлаб, рақибни томон хезланишга тиришар эди. Раҳматлик Гулсанам эрининг бу феълини яхши биларди. Авзойи бузилган пайтда Гулбодомни етаклаб секин чиқиб кетарди. Кўпинча бирор нарсадан ғигони чиққан Ҳодиқул Раҳмон тоға олдига чиқар, узоқ ўтириб, унинг маслаҳатларини тинглаар эди.

Раҳмон тоға табиатан анча оғир одам. У дардга чалинган бемордай ҳаминша мажолсиз, гапирганда ҳам паст овозда сўзларди. Тадбиркорлигидан ёшлигиданоқ ҳамқишлоқлари уни «тоға» деб аташарди. Кейинчалик «тоға» сўзини исмининг ёнига қўшиб, «Раҳмон тоға» деб чақирадиган бўлишди. Кўнчилик бошига бирор мушкул тушганда Раҳмон тоғага югуради. Раҳмон тоға дардини енгиллатадиган бирор йўл-йўриқ кўрсатмаса ҳам кўнглини кўтариб юпатар, таскин берар эди. Шу боисдан келганлар бир оз ҳовурларидан тушиб қайтишарди.

Ҳозиргина Ҳодиқулнинг тўлқинланиб айтган сўзларини эътибор билан тинглаган Раҳмон тоға ўйга толди. Қишлоқ пешволари билан боғлиқ бўлган низоли масалаларни ҳал этишга маслаҳат сўраб келганларга очиқ бир нарса дея олмас, уларни инсофга чақиришдан бошқа йўл йўқдай туюларди назарида. Шунда у суҳбатдошига жавоб бериш ўрнига узоқ сукут сақлар, сўнгра секин: «Ишқилиб, худо инсоф берсин-да», деб хўрсиниб қўяр эди. Аммо бугун Ҳодиқул таскинлар билан тинчий олмади. У Раҳмон тоға билан узоқ суҳбатлашди.

— Гулбодомни ўзимиз қатори бирор бева-бечоранинг мўмин ўғлига узатиб юборсак, нима бўларкин, Раҳмон тоға? — деб ёрилди ниҳоят.

Тоға Ҳодиқулнинг нимага шама қилаётганини сезди-ю, қишлоқ оқсоқолидан қўрққанидан «Қайдам?» деб, яна сукутга кетди.

Равшанининг тақдирини ўйларди. Зокирбой уни соғ қўярмикан? Қишлоғидан қувғин бўлиб, бир умр дарбадар юрса-чи?

Ҳодиқул унинг нималар ҳақида ўйлаётганини яхши билар, шу ваздан ортиқ қистамасдан, хаёлан Гулбодомни қутқариб қолишнинг йўлини ахтарар эди. Аммо фикрлари чуваланиб, яна Равшанга келиб тақаларди-ю, бошқа бирор гадебир ўйлашга журъат этолмасди.

— Раҳмон тоға, бола бечорани жувонмарг қилмайлик, икки ёш пешонасидагини кўрар...

Раҳмон тоға учун бошқа йўл қолмаган эди. Равшанининг ҳам айни уйланадиган пайти. Бир ёқдан аллакимлар олдига тизза қалтиратиб, ўттиз йиллик қадрдони, ён қўшнисини хафа қилиш инсофдан бўлмас, деган андиша билан Ҳодиқулга қаради:

— Майли-ю, Ҳодиқул, аммо бола бечораларни қийнаб қўйишармикан, дейман-да.

— Зокирбой қўлида бир умр қийналгандан кўра қизим шўрликнинг беш-ўн кунгина ёруғ дунёни кўргани афзал эмасми? Ахир Гулбодом ўз қизингиздай бола-ку?

Раҳмон тоға бош силкиди:

— Ҳақ гап, Ҳодиқул, майли, пешонасида ёзилгани шу бўлса, кузгача сабр қилайлик, дон-душларни йиғиб, маъракасини ўтказиб олайлик бўлмаса.

Ҳодиқул эътироз билдирди:

— Ахир кузгача Зокирбойлар қараб турармикан? Ноинсоф бой бутун ювиндихўрларини оёққа турғазиб, ишни бир ёқлик қилиб қўймасмикан, дейман?

— Иншоолло, ундай бўлмас,— деб салмоқлаб сўз бош-

лади яна тоға. — Куз ҳам келиб қолди. Саратон тугай деб турибди. Сабр даркор, Ҳодиқул иним, егулик нонимиз йўқ, тўрт кишини йиғиб, никоҳ ўқитишга ҳам бир товоқ ош даркорми, ахир?

Ҳодиқул Раҳмон тоғанинг бу эътирози олдида ҳеч нарса деёлмади. У жон аччигида Гулбодомни элга билдирмасданоқ Равшанга никоҳлаб беришга тайёр эди-ю, аммо Раҳмон тоғанинг сўзлари уни ҳам ўйлантириб қўйди.

Ҳодиқул узр сўраб ўрнидан турди. Хайрлашди. Равшан унинг кетидан дарвозани ёнди. Қалбида шодлик шу қадар тўлиб-тошаётгандай туюларди. Дарвоза олдидаги харига ўтирди. Онасининг олдида ўтириб, дадаси билан Ҳодиқул ака ўртасидаги суҳбатни эшитган эди. У қулоқларига ишонмас, яна бир неча ҳафтадан кейин Гулбодом унинг яқин кишиси бўлишини кўз олдига келтирганда, томирларидаги қон тошиб кетаётгандай этлари жимирлашди. Гулбодомни кўз олдига келтира бошлади. Хаяжон ичида бутун қишлоқ кўз олдига келиб, бахт билан муборакбод этаётгандай бўлди.

Равшан ўрнидан турди. Кимнингдир саҳархез хўрози усиз тонг отмайдигандай овозининг борича уст-устига қичқирди. Ой дарахт ортидан Равшанга шуъла сочиб турибди. Равшан супага солинган ўринга бир қаради-ю, дарвоза томон юрди. Ер васлига ташна қалб уни дала-қирга етаклади.

ТҲРТИНЧИ БОБ

1

Кейинги уч-тўрт кундан буён Равшан ўзини афсонавий Боғи Эрамда ҳис этиб ширин туйғулар оғушида маст юрарди. Унинг кўзига ҳамма нарса гўзал кўринар, ариқларда шилдираб оқаётган сув ҳам гўё Равшанга сирли эртак сўйлаётгандек беихтиёр узоқ туриб диққат билан тинглар, сўнгра завқ билан юз-қўлини ювиб, яна дала томон чопар эди.

У ўзида содир бўлаётган бу ўзгаришларнинг сирини энди тушуниб етган, Гулбодомни ўйлаётганида юрак уриши тезлашиб, бўғин-бўғинларигача бўшашиб, баданидан чумоли юргандай жимирлаб кетишини тобора кўпроқ ҳис қила бошлаган эди. Равшан ўз ҳаётини Гулбодомсиз тасаввур этолмас, у ҳаммадан ҳам оқилароқ, гўзалроқ, меҳрибонроқ туюлар, шунда қизга бўлган меҳри яна ортиб, висол соатларини орзиқиб кутар эди. Бундай пайтларда у

кўчага чиқарди. Гулбодомлар эшиги олдидан икки-уч бор ўтиб, баъзан қия очиқ қолган дарвозадан гуллар чамапига ҳаяжон билан узоқ тикилар, биров кўриб қолмасин, деб ҳар замон атрофига ҳам аланглар эди.

Шундай қилиб, ҳар бир кун Равшан учун йилдай оғир кечарди. У далага чиқиб, бир парча жойдаги арпа билан бугдойни меҳр билан парваришлар, бу билан кузни яқинлаштираётгандай бўлар эди.

Гулбодомни кўриш Равшан учун муаммо бўлиб қолди. Ҳодиқул билан Раҳмон тоға бир-бирлари билан эски қадрдон бўлганларидан уларнинг борди-келдисиде ортиқча такамлуф йўқ эди. Бироқ онаси воқеадан хабардор бўлгач, Равшанга Гулбодомга кўринмай юришни таъкидлади. Бу Равшанни ранжитса, тўй яқинлашаётгани қувонтирар эди. Лекин барибир Равшан Гулбодомни уч-тўрт кун кўрмаса ўзини қўйишга жой тополмасди, юраги сиқилиб, қиз сураги кўз олдидан нари кетмайдиган, унинг кулиб туриб айтиладиган сўзлари қулоғи остида жаранглаб эшитиладиган бўлиб қолди.

Бу ёлғизликни Равшан Гулбодомни кўришдан маҳрум этилган дастлабки кунданоқ яққол сеза бошлади. У энди Гулбодомни кўришнинггина эмас, бирор баҳона билан уларникига чиқадиган кунларни ҳам сабрсизлик билан кутадиган бўлиб қолди. Бирор баҳона билан маъшуқаси юрган ҳовли саҳнини кўриш ҳам унга олам-олам севинч бахш этарди. Гулбодомни ақалли узоқдан бир кўриш иштиёқи эса унга тинчлик бермай қўйди. Равшан қулай фурсат кутарди. Ниҳоят, шундай кун ҳам келди.

2

Эрта куз. Тўсатдан кунботардан эса бошлаган шамол қишлоқ аҳлини саросимага солиб қўйди. Биров: «Қора совуқ бўлармиш», деса, бошқаси: «Қор тушмай қўймайди-ёв», деб ҳар ким ўзича бир таъбир айтарди. Деҳқоннинг пайтавасига қурт тушиб қолди. Бу ваҳима гаплар Ҳодиқулни ҳаммадан кўпроқ ўйлантириб қўйди. У гулга ўч эди. Гулларнинг шаҳарда йўқ навлари ҳам унинг қўлида парвариш топиб, ҳаммани ҳайратга соларди. Қора совуқ овозаси Ҳодиқулни ташвинга солиб қўйганининг босен ҳам шунда. У ҳовлисидаги гулларини қирқиб, кўминни керак.

Табиатнинг бу ишжиқлиги Равшаннинг диққатини оширарди. Тўй қишга сурилди. Бутун куч бой отанинг даладаги ҳосилини йиғиб олиб, омборга жойлашга берилди. Сафарбойнинг ўзи хирмон бешидан жилмай қолди.

Ана шундай аёзли кунларнинг бирида Ҳодиқул Равшанларни ҳашарга чақирди. Равшан узоқ ўйлади, Гулбодом билан учрашса, айтадиган гапларини бир-бир хаёлидан ўтказди. Сўнгра ширин ҳис-туйғулар аллалагандай кўзи уйқуга кетди.

Тонг қоронғисида турди. Кўчага чиқди. Ариқ бўйига бориб, сувнинг бир оҳангда шилдираётганини завқ билан тинглаб турди. Юз-қўлини ювиб, қийиқчаси билан артди. Гулбодомлар дарвозаси томон қаради. Берк. Яқинроқ бориб, қулоқ солди. Ҳали туришмабди. Қайтиб уйига келди. Дадаси нон ушатапти. Дастурхон четига чўккалади. Онаси олиб келган чойни дадаси билан баҳам кўришгач, ўриларида туришди.

Кун энди уч берган. Сайроқи қушларнинг дилни қитиқловчи яллеси Равшанни завқлантириб юборди. У узоқ йили ўзи ўтказган қора олхўри тагида туриб, қушлар нағмасига бирпас қулоқ солди. Нариги дарахтга бир жуфт мусича қўнди. Тумшуқлари билан бир-бирларининг патларини титкилашиб, ўйнашишди, сўнгра одатдагидай сайраб, яна барабар пирр этиб учиб кетишди. Равшан Гулбодом икковлари худди шу қушлардек эркин бўлишларини истади. Завқ билан уларнинг овозига тақлид қилиб, «Мусо қўй келтирур, Мусо қўй келтирур», деб кукулаётганида орқасида кулиб турган онасини кўриб, чопқиллаганича кўчага чиқиб кетди.

3

Гулбодомлар ҳовлиси бугун унга тамоман бошқача кўриниб кетди. У ҳар бир нарсани синчковлик билан кўздан кечирарди. Бу ердаги ҳар бир нарса унга Гулбодомни эслатарди. Мана, у гуллар чамани олдида турибди. Улар қуёшнинг эрталабки ҳароратсиз нурида жимирлаб, кўзни қувнатади. Бир чеккадаги одатдагидан анча катта, садарайхондай қулф уриб ўсган бир туп гул диққатини ўзига жалб этди. Бир тупда ўн бир хил гул. Равшан яқинроқ борди. Нимкосадай келадиган ҳар бир гул яна бир неча рангда товланарди. Бу гулнинг олдидан анчагача кетолмади. Гул ўзига чорлар, анқиб турган ажиб бир ҳид дилни шушнуд этарди.

Ҳодиқул ака чақирди. У чорбоғ эшигидан ўтиб, супага яқинлашди.

Раҳмон тоға анжирлар тагини очаётган эди. Ҳодиқул Равшанга ҳам иш топшириб, ўзи Сафарбойникига кетди. Гулларни тушдан кейин қирқадиган бўлди.

У боғ бурчагидаги токларнинг атрофини чопди, кейин узун-узун ариқ очиб, уларни кўмди. У ўқтин-ўқтин чорбоғ эшиги томон қараб қўярди. Гулбодом кўринавермагач, ўйланиб қолди. «Сафарбойникида зарур бир иш бўлса керак, Ҳодиқул акани ҳам чақиртириб кетди-ку», деб ўзига таскин берди. Аммо лаҳза ўтмай яна беихтиёр эшик томон қарай бошлади.

Ҳодиқулнинг овозини эшитиб ота-бола суца томон қарашди. Ҳодиқул икки косада шўрва кўтариб келди. Овқатдан сўнг Равшан гулларни қирқадиган бўлди.

— Бирпасдан кейин Гулбодом ҳам сенга қарашади,— деди Ҳодиқул ва кетмонни елкасига ташлаб, боғ этагига кетди.

Равшан ток қайчисини олиб ҳовлига кирди. Энди иккинчи гулни қирқаётган эди, Гулбодомнинг ёқимли овозидан чўчиб тушди.

— Ассалому алайкум, қарашворайми?

— Келинг, келинг, Гулбодом, майли, ток қайчи берайми?

— Йўқ, мана, қайчим бор. Мен нариги бошдан қирқиб келаман.

— Майли.

Равшаннинг тилини гўё биров ип билан боғлаб қўйгандай сира гаширолмас, гуноҳкор одамдай ҳатто тик қарашга ҳам ботинолмасдан қиздан кўзини олиб қочарди. Юраги гурсиллаб ураётганидан тикроқ бир туп ёнида ўтириб, бир оз нафас ростлади. Йўқ, бўлмади. Ток қайчи ҳам унга итоат этгиси келмай, қалтирарди. Кўз олди жимиралишиб, томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди. Қанча ўтириб қолганини билмайди. Гулбодомнинг овозидан ўзига келди.

— Чарчаб қолдингизми, Равшан ака?

Бу овоз баланд тоғ этагида айтилгандай, қулоғи остида яна уст-устига бир неча марта такрорлангандай бўлди. Ўзини бир оз босди.

— Йўқ, Гулбодомхон, ўзингиз ҳорманг!

Шу сўзларнигина айта олди. Назарида ёнгинасида тоғ қулади. Ўз овозини ҳам аранг эшитди. Юраги боягидан қаттиқроқ ура бошлади. Бошини кўтарган эди, қаршисида Гулбодом бўй-баста билан турарди.

Равшан дастлаб унинг катта-катта жозибадор қора кўзларини кўрди. Бу кўзлар бундан бир неча ой олдинги кўзлар эмас эди. Юрагини узиб олгудай бир жизиллатди-ю, аста ерга боқди. Қизнинг қўнғир сочлари, қирра бурни, ўзига ярашган жуда чиройли узун бўйни, ҳатто латиф лабининг ўнг томонидаги тим қора холини ҳам шу куни би-

ричи марта аниқ кўрди. Оппоқ чехрасидаги қизиллик Гулбодомга алоҳида кўрк бағишларди. Лаби остида ҳамда чап кўзининг тагида яна бир неча кичик хол кўрди. Равшан оёғи остидаги бир туп гулга тикилиб қолди. Ўзини сал ўнглаб олиб, бошини кўтарган эди, чорбоғ эшигига кириб кетаётган Гулбодомнинг ҳилпираган бўз кўйлагининг этагинигина кўриб қолди. Қиз анчагача чиқмади.

Қоронғи туша бошлади. Равшан энди гулзордан чиқиб кетаётганда, Гулбодом кўринди. Ҳалиги садарайхондай ўстирилган тунни қирқиб, шохидан бир дона гулни авайлаб узди-ю, хавотир билан атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Равшанга яқинлашди. Қўлидаги гулни узатиб:

— Олинг, ўзим пайванд қилганман. Истасангиз пайвандлашни сизга ҳам ўргатаман, майлими? Хоҳлаган пайтингизда,— деб қўшиб қўйди.

Гулни олаётганда Равшаннинг қўли Гулбодомнинг узун-узун оппоқ бармоқларига тегиб кетди. Қиз бундан сескангандай Равшанга ер остидан аллақандай бир назокат билан қараб:

— Энди ҳеч ҳам олдингизга чиқмайман,— деди-ю, бурилиб, ичкарига кириб кетди.

Равшан турган ерида анчагача жиллолмади. Гоҳ гулга, гоҳ Гулбодом кириб кетган эшикка тикиларди.

Равшан ўша ҳаётбахш тунни ширин ҳис-туйғулар оғушида бедор ўтказди. Бошини кўрпага буркаб, кўзини юмди, қани энди уйқу келса. Кўз олдига Гулбодом келаверади. Оҳиста ўрнидан турди. Эшик зулфинини тушириб, ҳовлига чиқди. Супада ўтириб, юлдузлар чаманига разм солди. Хув, ана, Зухро юлдузи. Нақадар жозибадор. Шуъласи кўз қамаштиради. Сокинликни қишлоқнинг бир чеккасидан эшитилаётган узуқ-юлуқ кулги овозлари бузиб турарди...

4

Зокирбойнинг ичкари-ташқари ҳовлиси бугун гавжум. Шамол ўчирмасин, деб эллингичи айланма чироқлар уйларнинг ҳовлига қараган очиқ эшиклари зулфинига осиб қўйилган. Данғиллама катта нақшин дарвозанинг икки тавақаси ҳам очиқ. Бу азиз меҳмонлар келганини билдирарди. Қароллар ҳам алоҳида тавозе билан хизмат қилишлари керак.

Бугун азиз меҳмонлар келишини эрталабоқ Зокирбой эркак-аёл хизматкорларига тайинлаб, ичкари-ташқари ҳовлининг дарвозаларини ланг очиб қўйишни буюрган.

Намозгарда Зокирбой қаролларни яна бир марта чақириб, буйруқлари қандай бажарилганини алоҳида текширди. Кўнгли таскин тошгандай бўлди. Сўнгра қишлоқнинг катта кўчасидан уйигача борадиган йўлни супуриб-сидиртирди, қалин сув септириб, ўзи эшик олдида қўлларини белига тираб бирпас турди. Қишлоқдан чақирган меҳмонлари келиб, унинг ёнида саф тортишди. Кўп ўтмай бир тўп бола қий-чув кўтариб шаҳарлик меҳмонлар келаётганини айтиб, яна изига қайтди.

— Қани, юринглар, истиқболларига чиқайлик,— дея ёнидагиларни гузарга бошлади Зокирбой.

Ярим соатлардан сўнг бир отлиқ ва икки эшаклик қишлоқ йўлига бурилди. Уларнинг атрофида бояги болалар гоҳ саман отнинг устидаги духоба ёпиққа, гоҳ от устидаги тўладан келган кишининг зарбоф тўнига тикилиб, бир-бирларига алланарсаларни тушунтиришарди. Эшакда келаётганлар болалар диққатини ортиқ ўзига жалб этолмади. Уларнинг ҳар иккиси қишлоқнинг ўзига тўқроқ кишилари киядиган тўнда эди. Буларнинг ҳам бошида оқ салла. Аммо буларники ялтирамасди.

Отлиқ киши истиқболига чиққан мезбонларни кўриб, эринчоқлик билан от жилловини тортиб «дрр», деб қўйди. Зокирбой узокдан икки қўлини кўксига қўйиб, отнинг оёғи остига йиқилгудай эгилиб қўл узатди. Отлиқ у билан қўл учида кўришди-ю, қолган мезбонлар томон қараб, билинар-билимас бош чайқаб қўйди. Зокирбойнинг:

— Қадамларига ҳасанот, хуш келибсиз, қани, қани, марҳамат, уйга,— деган таклифидан сўнг отлиқ «чуҳҳ» деб жиловни қўйиб юборди.

Катта дарвоза олдида турган қароллар меҳмонларнинг от, эшакларини ташқари ҳовлининг бир чеккасида алоҳида тайёрланган жойга олиб бориб боғлашди. Ҳамма таъзим қилиб турарди. Отлиқ киши ичкари ҳовлига ўтиб, мартабали меҳмонлар учун тайёрланган уйдан ўз ўрнини олгач, қолганлар ҳам гурр этиб унинг орқасидан ёширилиб киришди. Бир неча киши ташқари ҳовлига чиқди.

Отлиқ меҳмон ўринлашиб олгач, пойгаҳда қўл қовуштириб турган Зокирбой ўтирганларга кибр-ҳаво билан уни таништира бошлади:

— Бугун бизнинг фақир қишлоғимиз учун бағоят муборак кун бўлди. Оламнаоҳ падари бузрукворимиз, етти иқлим амири Саид Олимхон ҳазрати олийларининг арк аъёнларидан бирлари, даҳамизнинг ояму оқил, фозилу дониши Бузрукхўжа жаноблари муборак пойларини бизнинг хокисор қишлоғимизга қўйиб, уни табаррук этдилар.

Бошимизни етти осмондан ҳам сарафроз этиб, бу содиқ қулваччаларини йўқлаб келганларига ҳазорон бор раҳмат! Бош устига хуш келибсиз, эй азиз ва мўътабар олий зот меҳмон!

Зокирбой бу узундан-узоқ ваъзини тугатиб, қойил қилдимми, дегандай ер остидан секин Бузрукхўжага, сўнгра ўтирганларга бир-бир разм солиб чиқди.

Бузрукхўжа пинагини бузмай, билинар-билимас бош тебратиб, ёнидаги ҳамроҳларига бир нарса деб шивирлаган эди, Зокирбой яна дик этиб ўрнидан туриб:

— Тақсир, қулингиз хизматингизда, — деб таъзим билан қўл қовуштирди.

Бузрукхўжа мамнун қиёфада Зокирбойга маъноли қараб олгач:

— Қани, ўзлари ҳам ўтирсинлар, — деб қўйди.

Зокирбой ўзини бир қадар енгил ҳис этиб, меҳмонларни дастурхонга таклиф этди. Расмий тавозелардан сўнг чучвара тортилди. Андак-андак меъеридан бошланган шароб ҳаммани сармаст этиб, гангир-гунгур авжига мина бошлади. Бузрукхўжа энди бояги навозишларни йиғиштириб қўйиб, ўтирганларни оғзига қаратиб тинмай гапирди:

— Мен сизларга айтсам, амири олампаҳоқимизнинг камина камарбасталарига ихлоси олийлари ҳаддан зиёд, тақсирлар. Гарчандеки хос ҳазратларига тортиқ келтирганларни таништириш вазифасида эрсак ҳам, ҳар бир мушкулотларини ул моҳи жаҳон оройимиз биз қулваччаларнинг машваритисиз қилмайдилар.

Бузрукхўжа атрофига кибр билан бир қараб олди. Ҳамма ҳатто нафас олишдан ҳам қўрққандай диққат билан унга тикилиб ўтирарди. Бузрукхўжа уч-тўртта чучварани бамайлихотир оғзига ташлаб, сўзида давом этди:

— Бир куни Зокирбойга ўхшаш оқсоқол бир саноч қимматбаҳо буюмлар, яна бир хушрўй қиз билан мўйлови энди сабз урган бачча тортиқ қилиб келиб, оёғимга бош урди. «Садағангиз кетай, амиралмўъмининдан мен учун тиланг, шу арзимас тортиғимни қабул айласунлар», деб менга тийёрлаган махсус совғаларини ҳам олдимга қўйди. Олампаҳоқимизга камина баҳузур гапиришимдан бўлса керак, ўша оқсоқол учун ҳокимлик даъво қилдим. Амири жаҳон оройимиз муборак қўллари билан майли, деб ишора қилдилар. Ҳа, бундай ҳодисотлар бу бошимиздан кўп ўтиб туради, Зокирбой.

Зокирбой яна ўрнидан турди, таъзим бажо этди.

— Бу қулларининг ҳам бутун умид-орзулари ўзларидан, тақсири олам,— деб овозини аллақандай сунъий оҳангга солиб бош эгиб турган эди, Бузрукхўжа уйдагиларга қараб истар-истамас кулди:

— Оқсоқолларингиз ҳам бўш келмайдилар, ҳиммати ҳам баланд кўринур.

Зокирбой асил товоқларда ош олиб кирди.

Ош ейилгач, шаҳарлик меҳмонларгина қолишди. Зокирбой Бузрукхўжага яқинроқ ўтириб, салобати босгандай бир-икки томоқ қирган бўлиб, оҳиста сўз бошлади:

Энди бу камина қулларининг ҳам ўзларига андак арзи бор эди...

Зокирбой шундай деди-ю, ер остидан аввал Бузрукхўжанинг ҳамроҳларига, сўнгра унинг ўзига маъноли бир қараб олди. Бузрукхўжа ҳам бу қарашлардан мазмун англади:

— Иншоолло, ўз одамларимиз, бемалол арзи ҳол айланг... Баъд азин бу икки биродаримиз орқали камина билан бемалол алоқада бўлурсиз. Қулоғим сизда.

Зокирбой у икки нотанишдан узр сўрагандай улар томон қараб бош эгиб, арзи ҳолга киришди:

— Тақсиримга аёнлари бўлсинким, аҳли қишлоқ кейинги ойларда тартиботдан бўйин товлашга мойиллик пайдо қилмоқда. Бу ҳол камина қулларини ва давлати олампаҳоҳимизнинг содиқ қўриқчисини кўп ташвишга солмай қўймайдилар, албатта. Инчунин, аҳволи тангни кўриб қараб туриш камина қулларининг одобидан ташқаридир.

Бузрукхўжа безовталаниб, Зокирбойга яқинроқ ўтирди ва «хўш-хўш», дея сўзини давом эттиришга ишора қилди. Зокирбой Бузрукхўжанинг диққатини жалб қила олганидан мамнун бўлиб, бир қадар очиқроқ гапиришга журъат этди.

— Сафарбойнинг Ҳодиқул исмли қароли бор. Бу анча шубҳали кўринади, тақсирим. Сабаб, қўшнисини Раҳмон тоға исмли фуқаромиз билан кўп мулоқотда бўладир ва бу яхшиликка бормас, албатта.

— Хўш, хўш?— Бузрукхўжа унинг ёрдами талаб этилаётганини бир қадар фаҳмлаб:— Ундайларнинг танобини тортиб қўйиш ўзимизнинг қўлимизда, иншоолло, Зокирбой,— деди.

Зокирбой асл муддаога кўча қолди.

— Хуллас, тақсирим, шу Ҳодиқулнинг Гулбодом исми бир қизи бўлиб...— Зокирбой бирпас жим туриб, сўнгра давом этди:— Энди... ҳи-ҳи-ҳи... ўзларидан қолар гап йўқ,

ишқ деган нарса кўп безовта қиларкан. — Зокирбой қўл қовуштириб, яна ер остидан Бузрукхўжага қараб қолди.

— Э, гап бу ёқда, коса тагида нимкоса бор, эҳтиёт, денг? — Зокирбойга қараб кулди Бузрукхўжа.

— Тақсирим, қуллари хизматларида.

— Хўш, одам қўймоқ даркор.

— Ҳамма гап шунда-да, ҳазратим! Чиқарган одами-мизни ноумид қилиб, биздай қишлоқ пешволарини беобрў этди у оёқяланг. Ҳа, ҳа, баайни шундай.

Бузрукхўжа икки тиззаси устига қўйилган болишга суяниб, кўзларини аста юмди, бирпас жим қолди. Бу амалдорнинг бирор режа тузган чоқда шу ҳолга тушиш одатини яхши билган Зокирбой икки меҳмонга қараб мийғида кулди, сўнгра Бузрукхўжага яқинроқ сурилиб, диққат билан тикилиб турди.

— Бўлмаса, сиз бошқа тadbир кўрасиз, Зокирбой.

— Хўш, хўш?

— Ўша маъшуқангизнинг ёнига яна бир бачча топиб, амир ҳазратларига тортиқ этасиз...

— Ахир, бу қуллари... — Зокирбой безовта бўлиб луқма ташлаган эди. Бузрукхўжа уни силтаб ташлади:

— Нодон экансиз-ку, ахир бердисини эшитмайсизми?

— Тақсирим, беадабингизни афв этинг, қулоғим сизда.

— Ҳа, баракалло, Зокирбой, — дея сўзини давом этди Бузрукхўжа. — Бир оғоч билан икки уйни тикланг, демоқчиман.

— Қандай қилиб, тақсирим?

— Ана энди қулоқ солинг. Бу тортиқ билан амиралмўъминининг дилларини хуш этиб, иншоолло, шояд мартабангиз бундан ҳам зиёда бўлса, дейман. Хўш, бу бир бўлса, иккиламчиси, маъшуқангиз олампаноҳ қўлидан чиқиб, сизга табаррук бир тўтиёдай бўлур, иншоолло.

Бузрукхўжа шундай деди-ю, Зокирбойга қаради. Бу қарашдан маъно уқолмаган оқсоқол бақрайганча Бузрукхўжага тикилиб турарди.

— Соддасиз-да, Зокирбой, — дея Бузрукхўжа суҳбатдошининг қулоғини имлади. Зокирбой жон ҳолатда унга яқинлашди. — Амиримизнинг даргоҳлари кенг, Зокирбой. Бир-икки каниз ҳарамдан ғойиб бўлиши ҳеч гап эмас.

Зокирбойнинг оғзи қулоғига етиб, ҳузур қилиб кулди:

— Хўп, соҳиби тadbирсиз-да, тақсирим!

— Арк аъёнлари қаторига ҳар ким ҳам йўлиқтираве-рилмайди, Зокирбой, — деди Бузрукхўжа қаддини ростлаб. — Хўш, маъшуқангиз ҳарамдан қочиб, албатта уйига

келади. Ана энди бу ёғи сизнинг ихтиёрингизда. Йўлингизни тўсганни зиндонга ҳавола қилаверасиз. У ёқда биз ҳам жим турмасмиз, иншоолло. Қиз гойиб бўлган куннинг эртасиданоқ ҳамма ёққа жар соламиз, зиндоннинг эшигини очиб қўямиз.

Бузрукхўжа «қалай», дегандай ҳамроҳларига, сўнгра Зокирбойга қаради. Боядан бери огзига толқон солгандай жим ўтирган икки меҳмон ҳам хўжасидан изн теккан тозидай, бир-бирига қараб олгач, бараварига:

— Офарин, тақсирим, пири бадавлат бўлинг, сояи давлатларидан биз қулларини ҳам дариг тутманг асло,— деб яна жим бўлинди.

Зокирбой Гулбодом қўйнига солиб қўйилгандай енгил тортиб, эшикка чиқди ва ҳаялламай катта баркашда сарпо олиб кирди.

— Бу хамир учидан патир, ҳазратим, ҳи-ҳи-ҳи.

Зокирбой зарбоф тўнни Бузрукхўжанинг устига ёпди, нафис шоҳи саллани бошига қўндириб, иккинчи баркашда қанд-қурслар орасидаги бир халтача олтинни ҳам унга тутди. Сўнгра қарол олиб кирган иккинчи баркашдаги икки адрас тўнни Бузрукхўжанинг ҳамроҳларига кийдириб, муборакбод этгач, меҳмонларни ўрин солиб қўйилган супага таклиф қилди.

Бузрукхўжа тонг қоронғисида қишлоқдан кета туриб Зокирбойга шивирлади:

— Амир одамларини кутмай ишнинг пачавасини чиқарманг, иншоолло, ўзим келишим ҳам эҳтимолдан холи эмас. Кўришгунча худо ёр бўлсин.

Зокирбой меҳмонларни Бухоро йўлигача кузатиб қўйди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Бухоро амирлигининг умри қисқалиги арк ичидаги галаёнларнинг тобора зўрайиб бораётганидан ҳам аён бўлиб қолган эди. «Инқилоб бўлди», «Николай тахтдан тушибди», деган овозлар шаҳарда кўпайган сари, чўкаётган одам хасга ёпишиб, жон сақлашга урингандай, амирнинг аркони давлати ҳам саросимага тушиб қолди. Улар қурт-қумурсқадай эл ҳамёнига ёпирилди. Арзимаган баҳоналар билан меҳнат аҳлига жарималар солиш, солиқларни кўпайтириш, гуноҳсиз кишиларни зиндонга ташлашлар ҳаддан ошди.

Қишлоқ аҳлининг аҳволи айниқса хароб бўлди. Ша-

ҳарликлар асосан майда ҳунармандчилик, касибчилик билан кун кечириб, бир қисм аҳоли савдо ишлари билан тирикчилик ўтказарди. Амирлик хазинаси улардан олинадиган бож ва ўлпонлар билан тўлатиш амри маҳол эди. Бинобарин, амирликни таъминлаш асосан туманлардаги минглаб қашшоқ деҳқонлар гарданига тушарди. Сувсизлик, гармсел деҳқоннинг тинка-мадорини қуришиб, уни ярим оч, ярим яланғоч кун кечиришга маҳкум этган эди. Инқилоб овозаси арк аъёнларини қутуртириб, хазинани тўлдириш сиёсатини қаттиққўллик билан олиб боришга яна бир тurtки бўлди. Кунда, кунора бўлиб турадиган зодагонлар йиғини асосан шу масалаларга қаратилган эди.

Бугунги йиғиннинг шошилиш чакрилиши ҳам жаминки туманлардаги амлоқдорлар учун янгилик эмас эди. Унинг аркда эмас, тантаналар ўтказадиган Ситораи Моҳи хосада бўлаётгани кўпларни ўйлатиб қўйди. Шу важдан ҳар ким алоҳида оройиш билан белгиланган муддатдан анча олдин Ситораи Моҳи хоса дарвозаси олдида саф тортиб турарди.

Қуёш нақшин дарвоза устидан ўзининг қизғин нурларини йиғиб, кўкка бўй чўзган тераклар ортида баркашдай бўлиб туриб қолди. Дарвоза олдида турганлардан бири ёнидаги шеригига:

— Қуёшнинг бу маҳалда қон қусиши хосиятсизлик аломати, дейишгучи эди,— деб шивирлаб, мисдай яллиғланиб турган қуёш айланасига ишора қилди.

— Амиралмўъминининг кунлари тугаб қолганидан нишона эмасмикан бу?— деб истеҳзо билан жилмайиб қўйди паст бўйли, жиккаккина киши.

Ёнидаги киши атрофга хавотирланиб бир қараб олгач, паст бўйли кишига шивирлади:

— Ўлгудай эҳтиётсиз одамсиз-да, мулла Абдурахмон. Тағин ўзингизнинг кунингиз тугаганидан нишона бўлма-син!

Ичкаридан чиққан удайчи кутиб турувчиларни таклиф этди.

Одамлар галаси нақшин дарвозадан ўтиб, ҳовлига кирди. Чап томонда ўн-ўн беш товус ҳашамдор патларини ёйиб турарди. Баланд гиштин девор бутун ҳовлини тўсиб, юракни сиққудай қоронғи соя ташлаган. Кун тушмаганидан бу деворнинг таг сипчлари захдан қорамтир тусга кирган. Саҳнга бир текисда кунтура билан терилган гиштаргина бу ҳовлининг зодагонларга хослигини ифодаларди.

Одамлар оқими шу ҳовлидан ўтиб, катта дарвозага бурилди. Улар бирин-кетин катта боғнинг кираверишидаги гиштин саҳни ҳовлига ўтиб ҳар ким мартабасига қараб ўрилашиб, қўл қовуштириб турди.

Узун айвонга солинган қимматбаҳо эрон гиламлари лов-лов ёниб товланар, асл матолардан қопланган кўрпачалар ҳам шу манзарага монанд танланган бўлиб, ҳовлига қандайдир салобат бахш этар эди. Ярим соатлар ўтар-ўтмас кимхоб тўн кийган саллалли киши чиқиб: «Амиралмўъминин ташриф буюрадилар», деб яна ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай аъёнлар киборларга хос навозиш билан бирин-кетин чиқиб айвондан ўрин олишди. Ҳамма барабар қўл қовуштириб таъзимга шайлангач, амир Олимхон чиқиб, ўз ўрнини эгаллади. У қуюқ қора қошлари остидан ҳовлида турганларга разм солгач, юзини деярли қоплаб турган соқолини тутамлаб, чап томонга қаради. Шу заҳотиёқ:

— Қани, омин, амиралмўъмининнинг давлати ҳумоюнлари кам бўлмасин, ғанимлари хокпой бўлсин,— деган овоздан сўнг ҳамма қўлини фотиҳага кўтарди. «Омин!» деган овоздан сўнг бутун ҳовлига йиғилганлар ҳам «омин!» дея юзларига фотиҳа тортишди.

Амиралмўъмининни кутиб олишнинг барча расм-русмлари бажо келтирилгач, амир ёнида ўтирган киши йиғилганларга қараб мурожаат қилди:

— Бугун тупроғимизда турли номақбул овозалар бўлиб турибди. Большавойлар Тошкентни босибди, Самарқанд инқилоб алангаси ичида ёнмоқда. Кофирлар мусулмонларга ҳужум бошлади, деган хабарлар биз арк аъёнларини кўп ташвишга солиб қўйди. Биз Бухоро фуқаросининг чин қўриқчиларимиз, уларни кофирларнинг ҳар қандай хуружларидан асрашимиз даркор. Шу вайдан амиралмўъминин валинеъматимиз Саид Олимхон жаноб олийлари ташвишмандлар ва бу хавф-хатардан холи сақлашимизни истаб, ўз содиқ фуқаролари борасида кечаю кундуз азият чекмоқдалар.

Нотиқ амир Олимхон томон қараб бутун гавдаси билан бир оз эгилиб турди, сўнгра қадини ростлаб, ҳукмрондан изн сўрагандай тикилиб қолди. Олимхон билинар-билимас бон чайқаб, қўли билан ишора қилди.

— Балою қазоларни даф этишимиз учун аввало хазинамизни зарга тўлдириш амри вожиб, зеро бизнинг олтинларимиз олдида ғанимларимиз тиззалари қалтираб, ер билан яксон бўлишига аминимиз. Бугун бу ерда йиғилган мартабали ноибларимиз бу ишга, иншоолло, бош қў-

шурлар ва амиралмўъминининг истакларини бажо келтирурлар, деган умиддамиз. Зеро амиралмўъминин истаклари — олло таолонинг истагидир.

Нотиқ одамларга қараб қолган эди. Ундан-бундан: «Валинеъматимизнинг айтганларини биз қулваччалари сўзсиз бажарамиз!» — деган овозлар эшитилди. Нотиқ яна давом этди:

— Ҳар бир дақиқамиз таҳлика остида. Эртанги кунимизнинг қуёши қай томонга мўралашини билмаймиз. Бинобарин, бизнинг шу кунлардаги аҳволимизни қоронғи тундаги фонуссиз йўловчига қиёс этса бўлади. Минг қатла шукурким, парвардигоримнинг ўзи биз билан сизга рўйи замин ҳавас қилса арзигудек Саид Олимхон ҳазратларини бошимиз узра соябон этиб қўюбдир, бул зот минг бир балою офатларни осмонимиздан даф этиб турибдилар.

— Валинеъматимизнинг умрлари боқий, давлатлари зиёда бўлсин!

Арк аъёнлари орасидан мажлис аҳлига қилинган бу хитобдан нотиқ янада руҳланиб кетди.

— Валинеъматимизнинг давлат ҳумоюнлари зиёда бўлишини истаган ҳар бир бандаи мўмин амиримизга сизинмоғи ҳам қарз, ҳам фарздир, бунга эътиқоди йўқ кимсаларни дор ва зиндон кутади.

Яна бояги ингичка овозли киши чийиллади:

— Амиримга эътиқодсиз бандаи мўминларга ғазот, ғазот, ғазот!!!

— Балли,— дея илиб олди нотиқ.— Билъакс, ҳар биримизнинг хонадонимизни зулмат қоплагусидир. Унутмангларким, исломиянинг муқаддас пойтахти, қадамжо шаҳримизда макруҳ ниятли кимсалар кезиб юрибдир. «Ёш бухороликлар ниқоби бирлан динимизга, амирлигимизга» қарши бош кўтариш мақсадида сакбаччалар тўдаси атрофига одам йиғмоқда. Туманларимизга ҳам қўл чўзиб, сахройиларни йўлдан оздирмоқда. Давлатимизга, болаю чақаларимизга, тинч рўзгоримизга човут солмоқчи бу бетавфиқлар, бу бединлар! Биз ўз тарафимиздан чораю тадбирлар белгиладик, ишпоолло. Ўшал бедин, бетавфиқлар тўдасига ўз одамларимизни киргиздик, улар кўз-қулоқ бўлиб турибдилар ва лекин биз ҳаммамиз ҳушёр бўлмоғимиз, бу динсизларни орадан кўтармоғимиз динимиз, имонимиз учун зарур.

— Ғазот!

— Ғазот!

— Ғазот, ғазот!

Бир йўла бир неча жойдан қилинган бу хитоб боғнинг нариги бурчагидан ҳам акс-садо бериб, ер-кўкни ларзага келтирди.

— Офарин, сизларга! Энди бу ёғини тинглангиз. Шу бугун кеч билан бу ердагилар туманларига жўнаб кетсинлар. Ғазот учун катта ҳамён ҳам даркор. Олтин ва кумуш йиғиш, ғалла жамғариш, гўшт-мойни кўпайтириш, хуллас, ана шундан кейингина катта юришга ҳозирлик кўрмоқ ниятимиз бор. Халойиқни оёққа турғазин зарурлигини унутмангиз. Биз кофирларга қарши ғазот бошлаймиз. Динимизнинг ноқлиги учун жон олиб, жон берамиз. Одамлар мўру малахдай ёпирилиши лозим. Йўлимизга ғов бўлган ҳар бир кимсанинг кўзини очмоқ баайни вазиғамиздир. Аста-секин қишлоқлар орасида ҳам норозиликлар кўпаяётганидан ғафлатда қолмангиз. Шаҳар билан қишлоқнинг бирлашуви ажал уруғи билан баробардир. Бинобарин, ҳушёр бўлинг, мусулмон пешволари, амиралмўминининг бутун умидлари сизлардан.

Ҳовлида яна овозлар янгради:

— Амиралмўминининг истакларини бажо келтирамиз!

Абдурахмон шеригининг енгидан тортди:

— Қани, секин чиқайлик, вақт бўлди. Одамларимиз ҳам кутиб қолмасин, уларни бу гаплардан огоҳ этайлик. Сўнгра қишлоқларга чиқиб ҳар биримиз халойиққа амирликнинг бу ёвуз ниятини етказайлик.

Аввал Абдурахмон, унинг кетидан шериги катта дарвоза олдида турган соқчилар ёнидан ўтиб, йўлга чиқиб олишди. Муюлишгача жим келган Абдурахмон дарахт панасига ўтиб тўхтади ва шеригига уқтирди:

— Иккимизнинг бирга юришимиз хавфли. Айтган муддатимиздан кечикдик. Сиз ҳозироқ бориб одамларимизни тўхтатиб турунг. Мен айрим хабарсиз қолган зарур одамларни бошлаб тезда етиб бораман. Қани, қимирланг.

2

Жабр-ситам ошган сари унга қарши норозилик тўлқинининг зўр куч кашф этиши табиий бир ҳолдир, зеро, элнинг сабр косаси тўлиб, курашга отланмоқ зарурлигига қатъий ишонч ҳосил қилади. Бу ишонч эса оёққа турғизади.

Шундай қилиб, Бухорода ҳам бир-бирига тамомила зид икки тўда ўртасида кескин кураш вужудга келди. Бу икки тўданинг мураса қилиши мумкин бўлмаганидай, улардан бирининг ғолиб чиқини учун ҳам талай қурбон талаб этилиши ўз-ўзидан аён эди.

Инқилоб шуъласининг Самарқандга етиб келиши амирликни жиддий ташвишлантириб қўйган бўлса, меҳнат аҳлини ўз ҳаёти тўғрисида яна бир бор ўйлашга ундади, бу эса зулм ва адолатсизликка қарши оёққа туришга қатъий даъват бўлди. Турли кайфиятдаги кишилар сови тобора кўпая борди. Булардан бир тоифаси ҳали амирликдан умид узмаган бўлса-да, ундан ҳеч бир шахсий манфаат кўрмаганидан иккиланиб турса, бошқалари мавжуд амирлик тартиботларига айрим ўзгарини, ислохотлар киритиш билан чекланиб қолиш зарурлигини даъво этардилар. Бир тўда кишилар инқилоб бўлиши муқаррарлигини идрок этадилару, унинг самаралари ҳақида муайян бир тушунчага эга бўлмаганликлари туфайли икки томонни ҳам қўлдан чиқармасликка интиладилар.

«Еш бухороликлар» жамияти ана шундай қарама-қаршиликлар кучайган бир пайтда ташкил топди ва шубҳасиз, унинг сафига ҳар хил тоифа ва тушунчадаги кишилар кирди. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир йиғилиши қаттиқ тортишувлар, баҳслашувлар билан ўтар, баъзан жиддий низолар билан тугаб, бирор муайян мақсадга келиши ҳам мушкул бўлар эди. Жамият йиғилишларининг бўлиниб, ҳар ерда ўтказилиши ҳам шундай парокандаликка кўпроқ шароит яратиб берарди.

Бугунги йиғилиш фавқулодда чақирилганиданми ёки ҳамма аъзолар айтиб улгурилмаганиданми, ҳар ҳолда кўплар кўринмасди. Шунга қарамай, лоақал шу йиғилганларнинг ўзини ҳам бир маслакдаги кишилар деб бўлмасди. Йиғилишни расмий равишда ҳеч ким очмаган бўлса ҳам қизгин мунозара давом этарди.

Абдурахмон ва унинг кетидан яна икки-уч киши хонага кириши билан ўтирганлар бир оз тинчигандай бўлинди. Ҳамманинг диққат-эътибори Абдурахмонларга қаратилди. У йиғилганларга бир-бир қараб олди-да, ўзига хос вазминлик билан сўзлай бошлади:

— Муҳтарам дўстлар, ҳозиргина Ситораи Моҳи хосада бутун туманларнинг амалдорлари иштирокида каттагина йиғин бўлиб ўтди. Амир ва унинг одамларини Самарқандда ҳам инқилоб бўлгани очиқдан-очиқ ташвишлантириб саросимага солиб қўйибди. Эндиликда амирлик таҳлика остида қолаётганини ўзлари очиқдан-очиқ эътироф этиб тан олмоқдалар. Аммо ётиб қолгунча отиб қол, қабилда иш тутиб, бутун халқни большевикларга қарши оёқлантирмоқчилар, дин пиқоби остида ғазот ўтказиш режаларини айтдилар. Инқилобчиларга қарши кескин ҳужум бошланганини ўз-ўзидан аён, оғайнилар! Бир дақи-

қа ғурсатни ҳам қўлдан бой берсак, ҳалокатимиз муқаррар. Шу кечасиёқ қишлоқларга чиқиб кетмоғимиз даркор. Бу ишни кечиктириб бўлмайди. Ҳозир қишлоқ аҳлини оёқлантиришнинг айна пайти.

Бурчакда ўтирган муллонамо киши луқма ташлади:
— Бизнинг вазифамиз одамларни амиратга қарши оёққа турғазиб эмас, мулла Абдурахмон, хато йўлдан бошланган. Биз кундалик тирикчиликни бир қадар яхшилаш тадоригини ахтаришимиз даркор. Ҳаммамиз ҳам мусулмон фарзандлари эканлигимизни унутиш баайни телбалик. Бас, шундай экан, қишлоқ аҳлини оёқлантиришнинг не ҳожати бор?

— Аввал бизнинг режаларимиз,— деб босиқ овоз билан жавоб берди Абдурахмон,— сизнинг бу ташвишларингиздан анча олдинроқ келишилган. Унда жабр-зулм ва адолатсизликни йўқотишнинг бирдан-бир тўғри йўли инқилоб дейилган, адашмасам?!

Савол бергувчи бу сўзлардан баттар тутақиб, нажот топиш мақсадида энди ўтирганларга мурожаат қилди:

— Сизлар айтинглар, биродарлар, азбаройи худо, бизнинг уюшмоғимиздан мақсад хун тўкишмиди?

Гапга Зайниддин аралашди:

— Мулла Мирғиёс, ўзингизни соддаликка солиб, бу ерда ўтирганларни бунчалик бефаросат англаманг. Бизнинг муддаомиз Бухоро осмонидаги қора булутларни парчалаб, нурга маҳтал фақир кўчаларимизда тезроқ ҳуррият қуёши балқишини муборақбод этмоқдир. Ҳурриятни эса амиратни тартибга чақириш билан қўлга киритиб бўлмаслигини ўзингиз ҳам биласиз. Хўш, нима қилмоғимиз даркор? Албатта, шаҳару қишлоқ аҳлини оёқлантириб, амирликка қарши бош кўтаришга раҳнамо излашимиз лозим. Инқилоб маркази Самарқандда экан, биз унга мурожаат этиб, мадад тиламоғимиз биринчи навбатдаги вазифамиздир.

— Мен кофирларга қўл беришга тамоман ноқобилман,— яна эътироз билдирди Мирғиёс.

— Бизнинг мақсадимиз баҳамжихат иш тутмоқ, албатта, мулла Мирғиёс,— дея Абдурахмон унга жавоб қайтарди.— Лекин биз билан баҳамжихат бўлишни истаманган баъзи бировларнинг раъйига қараб иш тутмоқ, ўзни зиндонга отмоқ билан баробардир. Агар кўпчиликнинг фикрига ноқобил бўлсангиз, ўз билгингизча қолинг.

Абдурахмон шундай деди-ю, ортиқ бу гапларга эътибор беришни истамаслигини ифода этиб, жамиятнинг бугун-эрта бажарадиган ишлари тўғрисида тўхталди.

Абдурахмоннинг фикрини маъқуллаб, яна икки киши сўзлагач, йиғилиш хотимланди.

3

Абдурахмон тегишли топшириқларни бериб бўлгач, бориб ҳордиқ чиқармоқчи, сўнгра кун оқармай, бирор қишлоққа жўнамоқчи бўлиб, уйига йўл олган эди. Аммо Бозоринавдан энди бурилган эди ҳамки, отасининг «Абдурахмон!» деган овози уни тўхтатди. Қайрилишидаги биричи дарвозанинг супасига ўтириб олди. Отаси унинг ёнига келиб ўтириб, атрофни яна бир кўздан кечиргач, хириллаган овозда секин сўз бошлади:

— Бир-икки кун уйга қайтмаганинг маъқул, ўғлим. Бугун Ситораи Моҳи хосада амир одамларни тўплаб, муҳим гапларни кенгашиб олибди. Охирида амирликка хос амалдорлар қолиб, шаҳардаги шубҳали одамларнинг ҳаммасини ҳибс қилиш борасида фармони олийни олиб, шу заҳоти ишга тупишибди. Бу гапларни амакинг айтди-ю: «Худо хайрингни берсин, ука, болангни қочир, бордию амирлик билиб қолгудай бўлса, мени ҳам арқдан бадарга қилини тайин», деб энди қайрилиб кетган ҳам эдики, беш-олти сарбоз кўринди. Улардан бири: «Шу ёқда ҳам мардикордан қочган бир йигит бор, деб эшитардим, аммо қаерда туришини аниқ билмайман. Қани, юравер, сўроқлаб тонамиз», деб Даббиён томон кетишди. Мен шукрона қилиб, гузар томон чопдим. Мана, иншоолло, ўзингни кўриб турибман қани, қимирла, ўғлим, Халач томон бора қол, у ерда Раҳмон тоғани топсанг бас, ишончли одамлар, бемалол ётасан, қани, бўла қол, ўғлим!

Абдурахмон ортиқ монелик қилмади. Шаҳардан чиқиб, Самарқанд дарвозадан бир оз узоқлашгач, қадамини секинлатди.

Николайнинг мардикор олиш тўғрисидаги фармони, шубҳасиз, Бухорони ҳам четлаб ўтмаган эди. Ҳар бир гузар ўз чекига тушган мардикорни йиғиб бериши керак бўлиб қолди. Кўп қатори Абдурахмон ҳам хатга тушган эди. Нўхат шўрва сотиб кун кўраётган отасининг сармойси ўғлини олиб қололмади. Абдурахмонни Оренбург яқинидаги темир йўлда ишлатишди. У ерда Абдурахмон Иван Прокофьевич Демикин деган рус ишчиси билан танишиб, ота-ўғилдай бўлиб қолди. Иван Прокофьевич ишларни бошқарувчининг ёрдамчиси бўлганидан кўпинча Абдурахмонни уйига олиб борар, аста-секин дунёда содир бўлаёт-

ган воқеалар, жаҳон уруши, унинг рус подшолигига таъсири, шаҳар ва қишлоқларда бўлиб турган ички ғалаёнлар, унинг сабабларини батафсил тушунтирар эди. Ниҳоят, бир кун:

— Ҳамма озод бўлиши керак, Абдурахмон, бунинг учун бойларни йўқ қилишимиз зарур,— деди.

Абдурахмон унга тикилиб қолди.

— Қани эди. Бугун тонгда туриб, тўғри станцияга чиқасан, кун ёриганда юк поезди келиб тўхтади. Олтинчи қизил вагонга бориб, Алексей деган одамга учрайсан. У менинг ўртоғим. Исмингни айтсанг кифоя, сени Тошкентгача олиб бориб қўяди. У ёғига юртингни топарсан,— деб Абдурахмоннинг икки елкасига қўлларини қўйиб, бағрига босди.— Юртинга борганингда кейин сира қўрқмасдан камбағалларга бойларнинг кирдикорларини фош қилиш керак. Энг яхши оғайниларингни ёнингга олиб дадил ҳаракат қил, уқтингни? Яқин ойлар ичида ҳамма ерда ҳуррият бўлади, хайр энди. Балки кўришиб қолармиз,— деб хайрлашди.

Шундай қилиб, Абдурахмон Бухорога қайтди-ю, Иван Прокофьевич айтганча иш тутди. Атрофига уч-тўрт ишончли оғайниларини тўплаб, уларга воқеани тушунтирди. Шу орада «Ён бухороликлар» жамияти тузилди. У ҳам атрофидаги уч-тўрт одамлари билан аъзо бўлди. Шундан буён қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқонларга амирлик сўбатининг пучлигини тушунтирар, одамларни аста-секин норозилик тўлқинига қўшилиб, қўлга қурол олишга ундар эди.

Бугун Абдурахмон отасига ортиқча монелик қилмаганининг сабаби ҳам шунда. У тонг ғира-ширасида Халачга кириб келди-ю, омочда ер ҳайдаётган чолдан Раҳмон тоғаникани сўраб олиб, эшигини тақиллатди.

Раҳмон тоға бошда унга тикилиб қолди. Шаҳарликни кўрса, амирлик одами, деб кўрқадиган одати бўлганидан бир оз чўчиди ҳам. Абдурахмон унинг хавфланаётганини сезиб, ўзини танитди.

— Ҳа, Абдурахмон, шўрвапазнинг ўғлиман, денг. Баракалло, баракалло, ўғлим, қани, кира қолинг танимабман. Беш-олти йил олдин ўтин ташиб юрардим сизларни кига, ортиқ разм солмаган эканман, қани, қани, қани, кининг, ўғлим. Қиблагоҳ соғ-саломат бормилар?

— Шукур, дуо айтдилар.

— Соғ бўлсанлар, ўғлим, саломат бўлсанлар. Қани ўтиринг, ўғлим, қайси шамол учирди биз томонларга?

— Ўзим, шундай, бир кўриб кетай дедим.

— Ҳа, раҳмат, ўғлим, раҳмат, хуш келибсиз!

Абдураҳмон ҳол-аҳвол сўрашгач, фикрларини бир ерга тўплаётгандай жим қолди, сўнг:

— Раҳмон тоға,— дея жиддий оҳангда мурожаат қилди.

— Хўш, хўш, ўғлим, эшитаман!

— Ҳалигидай, ўзингизга ўхшаган, ишончли одамлардан бўлса, беш-олти кишини чақиртирсангиз, гап бор эди.

— Хўп бўлади, ўғлим, хўп бўлади. Мана ҳозир. Равшан, хў Равшанжон!..

— Лаббай, дадажон!— Равшан уйқусираган кўзларини гоҳ дадасига, гоҳ бемаҳалда келган нотаниш меҳмонга тикиб жавдирарди.

— Бориб Ҳодиқул тоғанг, Исмат бобо, Муродбек, Аминжонларни чақир, ўғлим. Шаҳардан меҳмон келибди, тез чиқаркансизлар, дегин.

Раҳмон тоға бир нарсани унутгандай ўғлини тўхтатди:

— Ҳа, айтгандай, Бўри-дев кеча мени кўриб, икки оғиз гапим бор, деяётган эди. Айт, у ҳам кела қолсин.

Равшан бир нарса демоқчи бўлиб дадасига яқинлашди-ю, аммо меҳмондан тортинди.

Раҳмон тоға номларини айтган ҳамма одамлар йиғилгач, Абдураҳмон салмоқлаб сўз бошлади:

— Биз кеча амирнинг бутуч зодагонлар билан ўтказган бир йиғинида иштирок этдик. Йиғин тарқалиши биланоқ бир-икки қишлоққа чиқиб, ўзимизга ўхшаган усти юпунларни огоҳлантириш мақсадида эдик. Гап бундай, биродарлар: амир билан унинг аъёнлари ҳаддан зиёд қутураётганини ҳар биримиз кўриб турибмиз. Шу кунларда амирликнинг тухуми оғзига тиқилиб қоляпти. Нега десангиз, Русия томонда ҳуррият бўлди. Тошкент бойлар зулмидан қутулди, самарқандлик биродарларимиз кўксига озодлик шамоли тегди. Тез кун ичида деҳқонларга ер-сув тегади. Энди улар бойларга муте эмас. Бу гап амирликни албатта саросимага соймай иложи йўқ. Шу вайдан амир бугун инқилобнинг олдини олиш учун бутун чораларни кўряпти. Ҳазинасини тўлдириш мақсадида қутуришти. Аммо ойни этак билан ёпиб бўлмаганидай, инқилоб шамолини тўсмоққа интилиш осмонга қопқоқ ясамоқ билан баробар. Энди аламдийда халқнинг ғазабидан қутулиш мушкул. Минбаъд амирлик ўз ниятини халқдан яширмоқ, халқни бамайлихотир талаш ниятида кофирларга қарши ғазот қилаётирман, деб шаҳару қишлоқ аҳлини оёқлантирмоқчи. Гапнинг қисқаси, кам-

бағални камбағалга гижгижлаб, ўзи жон сақлаб қолмоқчи...

— Шошманг, иним, исмингиз нима сизни?— Ҳодиқул луқма ташлади.

— Абдурахмон.

Ҳодиқул унга ишончсизлик билан бир қараб олгач сўз бошлади:

— Ўзингиз, иншоолло, мусулмон фарзанди экансиз-а?

— Шундай, амаки.

— Хўш, амир кофирларга ғазот очса, нега ёмон дейсиз, ахир, иним? Динимиз, имонимиз оёқ ости бўлиб кетаверадими?

— Гап динда эмас, амаки,— тушунтирмоқчи бўлиб Абдурахмон энди оғиз очган эди, Ҳодиқул унга сўз бермади:

— Нега динда бўлмасин? Амир динимизни ҳимоя қилмоқчи-ку, ахир? Нега биз қўшилмаслигимиз керак?

— Йўқ, амаки, амир динимизни ҳимоя қилаётгани йўқ, у камбағалнинг кўкрагига шамол тегсин деб, унга ҳуррият олиб бермоқчи бўлганларга қарши мен билан сизга ўхшаган усти юпунни гижгижлатиб, ўзи жон сақламоқчи, салтанатини ҳимоя қилмоқчи,— деди қатъий оҳангда Абдурахмон.

— Ҳа, шундайми?— Ҳодиқул яна ўйлашиб қолди. Сўнгра эшитилар-эшитилмас:— Барибир бировнинг молини зўрлик билан тортиб олмоқчи бўлиб келаётган бўлади-да, ҳалиги айтган одамларингиз, — дея Абдурахмонга ер остидан қараб қўйди.

Гапга Раҳмон тоға аралашди.

— Э, Ҳодиқул иним, қизиқ гапларни айтасиз. Амирлик, ўзимизнинг бойларимиз мулкни қаёқдан олган? Мен билан сизданми? Ё олло таоло лўн этиб «мана санга, ол қулим», деб осмондан ташлаганми? А? Мана шу кунигизни бир ўйланг. Ҳосилни кўтардингиз, заминдорнинг тегишини бериб, қолганини саранжомлаб қўйдингиз. Шунини нақдингиз дея оласизми?

— Худога шукур, албатта менинг нақдим-да у,— дея Ҳодиқул оғиз тўлдириб гапирган эди, Исмаат бобо истеҳзо билан кулиб қўйди.

— Ҳой болам, гўрлик қилма, шу замонда оғзингда гияям ишонмагн. Ютиб олганинг нақдинг, ҳа, болам, ютиб олмагунча, оғиздагини олдириб қўйганларни кўп кўрганмиз, — деб чуқур уҳ тортди чол.

Боядан бери гапга аралашмай бир чеккада ер чизиб ўтирган Бўри-дев сўз қотди:

— Э, бу калоншоларнинг хизматини қилавериб елкамнинг яғири чиққан. Кони алдамчилик, фирромчилик экан уларнинг иши. Икки пуллик иш учун хун тўкиш мен билан сизнинг гапириб ўтиришимиздай бир нарса экан уларга. Жонимдан тўйганимдан қишлоғимни ташлаб, шаҳарда тентираб, мардикорчилик қиляпман, ҳафтада бир-икки келиб, тупроғимни ҳидлаб ётиб хумордан чиқиб, яна чойчақа излаб кетаман. Мана, мени кўшнинг ўша одамларингиз қаторига, ака,— дея Абдурахмонга мурожаат қилди Бўри-дев.— Мен газотга чиқманглар, деб қишлоқма-қишлоқ юриб, овозим борича халойиққа етказаман, менинг алданганим етар, деб дод соламан. Хўш, ўша сиз ҳимоя қилаётган амирликдан не кўрдим?— Бўри-девининг газаб тўла кўзлари Ҳодиқулга қадалди.— Унинг ганимларини дафъ этаман, деб еган калтаклариними? Этларимни тилимлаган шамшир тигиними? Йигитлик кучимни сўришди, мендан зиёрақроқ айғоқчи топилгач, арқдан қувғин қилиндим. Мен билан сизга ўхшаган авомлар кўзи олдида салобатини ошириш учун қадамжо деб аталадиган ўша Бухоройи шариф кўчаларида, беҳисоб масжиду мадрасалар остонасида тиланчилик қилганимда соқоли йилтиллаган бойваччалар гадоё тўрвамга лоақал бир чақа ташлаган эмас. Ўзим сингари ялангоёқлар огиздагини тутди, бошимни силади. Мен амир лашкарларига гуноҳсиз одамларни қириш учун йўл бошлаб бо раётганимда уларга мададкор бўлганимни ўйласам, бошимга қон қуйилиб, жумлаи мўминга ҳайқириб дод солгим келади. Ҳодиқул ака, сиз чучварани хом санаяпсиз, сабаби — уларнинг кирдикорлари, фисқ-фужурлари сизга аён эмас, мен биламан. Уларнинг емиши макруҳ, қилмиши макр, фикри ёди маишат. Мен умрим бўйи ўша ифлосларни лаънатлайман.

Бўри-дев ортиқ гапиролмади. У тескари қараб бошини панжалари орасига олиб, жим қолди.

— Ие, ие, Бўривой, иним, сенга нима бўлди-а?— Раҳмоц тоға унинг елкасига қоқиб қўйди.— Қўй хафаликни, Абдурахмонжон бизни ҳамжиҳат бўлиб, бош кўтаришга даъват қиляпти. Бугун ана шуни ўйлайлик. Ҳодиқул сингариларга тушунтирайлик.

— Эҳ, мен қасос олмай қўймайман. Хун талаб қиламан улардан!

Бўри-девининг тўлқинланиб айтган бу сўзларидан ҳеч қим аниқ бир мазмун англамаган бўлса-да, унинг ичи-таши бойларга нафрат билан тўлганини ўтирганлардан ҳар бири чуқур ҳис этди.

Бошқа ҳеч ким ҳеч нарса сўрамади. Ҳамма маъқул, дегандай бош силкиб, Абдурахмонга қараб турарди.

Абдурахмон вазмин сўзлаб, фикрини якунлади:

— Ноҳақ хун тўкишнинг олдини олиш учун бутун қишлоқ аҳлига шу гапларни ётиғи билан етказиш лозим. Амирнинг ноҳўя хатти-ҳаракатини одамлар тушунса, бир-бирига мушт кўтармайди. Шаҳарда ҳам шундай қиламиз. Иложи борича одамларни бу ишдан воқиф этамиз. Биз Самарқанддан ҳуррият кутяшмиз, эрта-индин у ерга мадад сўраб борамиз. Инқилоб бўлиб, ҳамма озод бўладиган кунлар узоқ эмас.

— Барака тоқ, ўғлим Абдурахмон, баракалло. Ҳамма айтганларингни, худо хоҳласа, халойиққа етказамиз, хотиржам бўл, биздан кўнглинг тўқ бўлсин, ҳа, ҳаммасини айтамиз, ўғлим!

Раҳмон тоғанинг бу гапини ҳамма бир оғиздан маъқуллади. Абдурахмон миннатдорчилик билдириб, қўшни қишлоққа ўтишини айтиб, ўтирганлар билан хайрлашди...

4

Куз шамоли тинимсиз увиллайди. Дов-дарахтлардаги сарғайган япроқларга ўчакишгандай бандидан чире узиб, ҳавога кўтариб, бирпас муаллақ ўйнатади. Сўнгра дуч келган томонга итқитиб, яна янғисини илтиририш учун чорбоғ оралаб изғийди. Сарғая бошлаган япроқлар эса ундан яширинмоқчи бўлгандай, ариқ бўйларидаги буталар остига интилади.

Равшан шуларни кузатиб ўтираркан, кечаги шаҳарлик кишининг сўзларини эслади: «Шу кунларда амирликнинг тухуми оғзига тиқилиб қоляпти. Нега десангиз, Русия томонда ҳуррият бўлди. Тошкент бойлар зулмидан қутулди. Самарқандлик биродарларимиз кўксига озодлик шамоли теғди. Тез кун ичида деҳқонларга ер-сув тегади. Энди улар бойларга муте эмас».

Равшан учун бу сўзлар қизиқ, ғайри табиий. Ўйлаб, ўйлаб маъносига етолмайди. Аммо кечаги бутун суҳбат давомида шаҳарда қандайдир ўзгаришлар содир бўлаётганини, деҳқонлар ҳам ҳақ талаб қилаётган пайт келганини ўз қулоғи билан эшитиб олди. Айниқса, Ҳодиқул аканинг меҳмонни уст-устига сўроққа тутиб, билиб олган нарсалари Равшанни ҳам анча ўйлантириб қўйди.

У япроқларга узоқ тикилиб қолди. Ўз оиласининг оғир қисматини шу дов-дарахтларга қиёс қилиб ўйлади. Ота-бола ҳар йили бир парча ер устида нарвона бўлиб,

экин-тикин қилишади. Чумоли сингари уни энди уйга ташиб олганда, биринчи бўлиб қишлоқ оқсоқоли, ундан кейин амир одамлари ҳақ талаб қилишади. Ота-бола ундирган ҳосилнинг бешдан тўртини юлқилаб олиб, бир кафтгинасини деҳқон шўрликка қолдиришади. Деҳқон шўринг қургур уни уруғликка яратса хўраги йўқ, хўрагини ўйласа уруғликдан айрилади.

Зўравон шамол дов-дарахтлардаги сўнгги япроқларни юлқиб кетмоқда. Яланғочланиб қолган дарахтнинг деҳқондан нима фарқи бор? У ширин мева тугади, роҳатини бошқалар кўради. Ҳатто сўнгги япроғигача шамол тортқилайди.

Равшан қишлоқ аҳлининг оғир қисматини ўйлаб кетди. Нега энди бир тўда одамларгина тер тўкишга маҳкум этилган? Ҳамма барабар ишлаб, тирикчилик ўтказса бўлмайдими? Самарқанддан ҳуррият келганда шундай бўлармикан?

Равшан ўрнидан турди. Бу фикрлар тизмаси унинг миясида кучли момақалдиरोқдан кейинги чақмоқдай ялт-юлт этди-ю, ғойиб бўлди. Равшан уларни яна бир бошдан ишга тизган эди, кўз олдига жамики нарсани ямлаш учун оғзини катта очиб турган бадбашара одамлар келди. Чайир қўллари мушт бўлиб тугилди. Шаҳарлик меҳмон айтган сўзларни эслади. Озгинликдан суяклари туртиб турган бу чуваккина кишига ҳаваси келди. Унинг маъюс кўзлари ҳаминша бир нуқтага тикилиб турарди. Равшан шу олижаноб кишини қидириб боргиси, унга: «Мени ҳам тўпингизга қўшинг, айтган гапларингизни ҳаммага етказаман, сизга қарашаман», дегиси келди. Гулбодом-чи?..

5

Хаёлини яна Гулбодом чулғаб олди. Равшаннинг кўзлари юмилди. Ўзини маъшуқаси билан Абдурахмоннинг кетидан кетаётган ҳолда кўриб, энтикди. «Гулбодомга айтиб қўйсаммикан?» — беихтиёр лаблари шивирлади. Гулбодомлар дарвозаси олдига келиб тўхтаганини ҳам сезмай қолди. Дарвоза олдида бирпас иккиланиб турди: «Нима деб чақираман? Хафа бўлиб, эшикни ёпиб кетса-я!»

Абдурахмоннинг сўзларини ўйлаганда, яна ўзида қандайдир беқиёс куч тўпланиб келаётганини ҳис этди. Ичида: «Ҳодиқул акани сўрарман», деди-ю, дарвоза ҳалқасига дадил қўл узатди. Ичкаридан маъшуқасининг «Ким?» деган мафтункор овозини эшитиб бўғин-бўғин-

ларигача бўшашди, ҳатто оёқ-қўллари билинар-билинимас қалтираётганигача сездди. Бояги жасоратидан асар қолмади. У орқага қайтишини ҳам, юрак ютиб овоз чиқаришини ҳам билмай, довдираб қолган эди. Гулбодомнинг боягидан баландроқ ва кескинроқ қилиб «Ким?» деган овози уни ўзига келтирди.

— М-мен...

Бир зумлик сукунатдан сўнг занжирнинг ширқ этгани эшитилди-ю, дарвозанинг тавақаси ғийқ этиб очилиб, ўша жон олғувчи шахло кўзлар Равшанга ҳайратомизгикилиб қолди. Икки томон ҳам мувофиқ сўз тополмаётгандай жим турарди. Равшаннинг кўзи тингандай бўлди. Ҳозир унинг назарида бу ерда ҳеч нарса йўқдай, қишлоқ ҳам, дарахтлар ҳам, ўзи тақиллатган дарвоза ҳам. У Гулбодомнигина кўрар, аммо нима дейишини билмас эди.

Ниҳоят, бир дақиқалик жимликни Равшан бузди:

— Ҳодиқул ака уйдадилар?

— Дадам йўқлар, чўлга кетганлар.

Бу сўз Равшаннинг билакларига куч бағишлагандай бўлди. У ўзини ўнглаб олиб, хиёл табассум билан:

— Хайрият, ўзингиз экансиз,— деди-ю, қизнинг кўзларига тик боқди.

Қиз бу қарашга бардош беролмади. Ёнига қараб сўзлади:

— Юрагингизни шунчалик олдирганмисиз?

Гулбодомнинг бу кинояси уни бир томондан мулзам этган бўлса, иккинчи ёқдан: «Шу юрак билан эшикни тақиллатиб нима қилардинг?» деётгандай туюлди. Аммо нима бўлса ҳам бу сўздан сўйг анча дадилланди. Гапни бошқа ёққа буришга чоғланди:

— Юракни олиб қўйганинг ўзи билан рўпара келиш осон эмас экан!..

Гулбодом ичкарига таклиф қилгандай, остонадан икки қадам нарига бориб, индамай турди. Равшан маъшуқасининг кўзлари унга тикилганини кўриб, дадил ичкарига кирди. Дарвозани ёпди. Қиз ҳамон ўрнидан қимирламас, шодлиқданми, ҳаяжонданми лов-лов ёпиб, ширмондай қизарган юзлари уни янада афсановий бир ҳуснга чулғаб, ошиқ қалбини жизиллатар эди.

Равшан ортиқ чидай олмади. Ўша ошпоқ бармоқларга бир зумгина суқланиб боқди-ю, аста одимлаб, қиз қаршисига келиб тўхтади. Энди Гулбодомнинг калта-калта нафас олаётганигача аниқ эшитиларди. Маъшуқасининг тотли лабларидан чиқаятган ўтли ҳарорат унинг бўйнига

гўё олов пуркаётгандай аъзойи бадани қизиб кетди. У билинар-билинимас қалтираётган ўнг қўли билан қизнинг тикмачоқ билагидан ушлади. Гулбодом ҳам ортиқ монелик биялдирмади-ю, аммо нимқоронғи кичкина йўлакдан ҳовли томон юрди, қизнинг билаги бармоқлари орасидан балиқдай сирғалиб чиққанини Равшан ҳатто сезмай ҳам қолди. Икки ҳароратли қўл бир-бирига занжирбанд чирмашган чоқда у тамоман беҳуд бўлган эди. Бу пайтда у ҳеч нарсани идрок этолмас, қулоқларига биров пахта тикқандай товуш эшитмас эди. Қўллар бир-биридан ажрагандан сўнг ҳам улар ўзларига келолмай, анчагина унсиз туришди. Энди ҳар икки қалб қўрқувдан эмас, балки яна бир бор қовушиш, ўша ўтли қўлларнинг бир-бирига печакдай чирмашиш истаги билан туғён урарди. Аммо бунга журъатлари етишмаётгандай ҳар икки томон бир-бирига ўтли қараш билан боқиб энтикарди.

Гулбодом аста юриб, гулзор олдидан ўтди. Остонада бирпас туриб қолди. У қайрилиб Равшанга қаради. У ҳам келиб яна Гулбодом қаршисида туриб қолди. Гулбодом остонага ишора қилиб, оҳистагина: «Ўтиринг», деди-ю, Равшанга кўз қирини ташлаб, жилмайди.

— Ўзингиз ҳам ўтирмайсизми?— деб Равшан авайлаб унинг тирсагидан ушлади. Гулбодом ўша табассум билан ёрига яна бир боқиб, индамай ўтирди. Остона энсизлигидан Равшан ўнг қўлини қизнинг чап елкаси оша эшик кесақисига тиради. Қизнинг елкаси унинг кўкрагига тегиб турар, куз шамоли қўнғир сочларини тўзгитиб, Равшаннинг бўйнини қитиқларди. Севишганлар ширин хаёлдай лаззатли бу дақиқаларнинг узилиб қолишидан чўчиётгандай, анчагача овоз чиқармай, жим ўтиришди. Улар ҳар икки қалб гупиллаб ураётганини аниқ эшитаётгандай, энди бир-бирларига боқишга ҳам журъат етишолмас, тўғрироғи, севги жодуси ҳис-туйғуларини сеҳрлаб қўйган эди.

Табиат ҳам оташ ичида ёнаётган йиғит ва қизнинг бу ўтиришини ёмон кўздан асрагандай, борлиқни қора парда билан чулғади. Кўкдаги юлдузларгина уларнинг кўзларига милтиллаб боқар, баъзан ёғду сочишга ожизлик қилаётганидан уялаётгандай аста бирин-кетин ғойиб бўлар эди.

— Вой, юлдузларни қаранг, бирпасда ғойиб бўлди-я!
— Сиздан уялиб, булутлар панасига кирди.

Гулбодом Равшаннинг нимага шама қилганини англаган бўлса-да, унинг овоз чиқариб иқроп бўлишини истади.

— Нега энди мендан уяларкан?— деб Равшанга қараб қолди.

— Хусвингиздан, чарақлаб турган кўзларингиздан, Гулбодомхон!

— Сизга шундайдир-да.

Гулбодом бу сўзларни меҳр билан секин айтди-ю, ерга қаради.

Равшан ўнг қўлини қизнинг елкасига туширди. Муаттар сочларни силади. Қизнинг ўт бўлиб ёнаётган қўлларини панжалари орасига олиб сиқди. Унинг лаблари аста шивирлади:

— Хабарингиз борми?

— Нимадан?

Равшаннинг нафаси бўғзига тиқилгандай энтикди. Асабини босди:

— Оқсоқолнинг бузуқ ниятидан.

Гулбодом бирпас жим тургач, овоз чиқармай бош чайқади. Сўнгра йиғламсираб:

— Сира ҳам унақа бўлмайди, Равшан ака!— деди.

Равшан ялт этиб қизга қаради.

— Ростингизми, Гулбодом?

Қиз аввал бош силкиб, бунга қаноат қилмагандай:

— Ҳа, Равшан ака!— деб қўшиб қўйди.

— Бўлмаса ўша балохўр, бадкирдорларни йўқ қилиб ташлашга ёрдамлашмайсизми?

— Кимга?

— Менга, Абдурахмон акага, қишлоқдаги ҳамма жабр кўрганларга...

— Бир умр ёнингизда бўлай, Равшан ака! Умри хавзон бўлган онамнинг қони ҳурмати, бир калтак урсам ҳам кўнглим тивчийди. Қачонгача лахта қон ютиб, бардош қиламиз? Онамнинг қонга бўялган жасади ҳали-бери кўз ўнгимдан кетмайди. Наинки бир бурда понимизни хотиржам еёлмасак!

— Хафа бўлманг, Гулбодом! Хуррият бўлади, биласизми, хуррият! Шаҳардан келган меҳмон айтди. «Бунинг маъноси шуки,— деди у,— ҳамма озод бўлади, бойлар йўқ бўлади, камбағаллар ҳеч кимга муте бўлмайди!» Ана шунинг учун бутун қишлоқ бирга бўлиши керак экан. Ҳаммамиз бир бўлсак, биздан амирнинг ўзи ҳам қўрқиб, нафаси ичига тушармиш.

— Айтганингиз келсин, Равшан ака!

— Албатта, келади.

— Мен ўз қўлларим билан имонсиз оқсоқолнинг соқолларини биттадан юлсам, онамнинг қотилига шу мит-

ти қўлларим билан шамшир кўтарсам. Ана шунда бир оз кўнглим тинчирди.

— Айтганингиз албатта келади, Гулбодом!

Гулбодом билан Равшан мижжа қоқмай бир нуқтага тикилиб қолишди. Уларнинг қасоскор қалби ҳозироқ туғён кўтаришга тайёр тургандай ҳис-ҳаяжонлар гирдобида қайнаб-тошарди.

Равшан дарвоза томон юрди. Унинг чимирилган қуюқ қошлари, мушт бўлиб туғилган қўллари тоғни толқон қилгудек куч йиғилганидан дарак берарди. Бу — четдан келган куч-қудрат эмас, балки мўъжизакор севги баҳи эгган шижоат эди.

6

Равшан Гулбодомлар ҳовлисидан чиқди. Унинг фикрлари бир қадар тинган. Хаёлида Гулбодому ширии тушдай бўлган учрашув, ҳуррият, золимларга қарши кураш, галаён ичига кириб ҳақ талаб этиш иштиёқи қанот бергандай уни ғайратлантирар эди. Ярим кечагача кўзига уйқу келмади. Ниҳоят, Абдурахмон тўпига қўшилишга қарор қилди-ю, кўзини юмди.

— Тур, ўғлим, кўчадан хабар ол-чи, нима тўполон?

Дадасининг овозидан чўчиб уйғонган Равшан ўрнидан турди-ю, дарвозага яқинлашди. Зокирбойнинг овозини эшитди. У кимгадир фармойиш берарди.

— Одамлари дарҳол гузарга тўпланг, шаҳардан киши келди, қани, қимирланг!

Равшан орқасига қайтди. Ота-бола катта садақайрағоч остига боришди. Кўп ўтмай ҳамқишлоқлари биринкетин келиб, супа атрофидан ўрин олишди. Ҳамма йиғилгач, Зокирбойлар ҳовлиси томондан олдинда Бузрукхўжа, унинг икки ёнида ўша икки ҳамроҳи, орқасидан эса Зокирбой ва беш-олти амир сарбозлари келарди.

Раҳмон тоға сарбозларни кўриб, Ҳодикулга қараб: «Кўрдингми?» дегандай афсусланиш билан бош чайқаб қўйди. Исмаил бобо уҳ тортиб, ёнидагиларга шивирлади. Бир лаҳзада ўтирганларнинг бусиз ҳам ғам-андух тўла чеҳраларини ташвиш қоплади.

Амир одамлари ўрнашиб олишгач, Бузрукхўжа қишлоқ аҳлига бир қараб олиб, сўз бошлади:

— Амиралмўъминин, валинеъматимиз мени сизларнинг ҳузурларингизга йўлладилар.

— Валинеъматимизнинг умрлари узок бўлсин! — Зокирбойнинг бесўнақай овози хириллади.

Бузрукхўжа одамларга яна бир разм солиб олгач, сўзида давом этди:

— Ислом дини ва шариатимиз маскани Бухорои шарифимиз бағоят ғамнок қушлар пой остонасида турибди. Большавой деган баттол кофирлар Тошкентни босибди. Самарқандни қўлга киритибди. Хавф-хатар бизларнинг бошимизга ҳам соя солиш эҳтимоли бўлганидан, амиралмўмининин сиз фуқароларининг ташвишларида қолдилар. Туллари бедор, кечиб, чора изламоқдалар. Бу баттол кофирларни даф этиш учун қўшин шайлаш, одам тўшлаш даркор. Булар эса беҳисоб олтин бадалига келади. Пуштипаноҳимиз сизлардан нажот кутадилар. Ҳар бир фуқаро ўтган йилги боқимондасини узиш баробаринда, хазина учун икки қанордан дон бериши вожиб. Кимдаким амиралмўминининг бу фармони олийларидан бош тортса, кофирларнинг ҳомийси деб сангборон этилур, зиндонга ташланур. Бундайлардан амиралмўминининг шафқатлари юз ўгирур ва шу баробаринда яна ул падари бузрукворимиз кофирларга ғазот очганда ҳар бир фуқаро бу ғазоти умумдан хориж бўлмаслиги зарур, деб фармойиш этдилар. Дин ва шариатимизга маҳкам турган фуқаролари, иншоолло, бу фармойишларни ўришлатур, деб умид тутамиз.

Яна Зокирбойнинг овози эшитилди:

— Албатта, тақсирим. Амиратимиз бошига шундай ташвиш тушиш эҳтимоли бор экан, молимиз, жопимиз қурбонлари бўлгай!

— Қани, бошланг бўлмаса, Зокирбой,— дея Бузрукхўжа тўрт буклоғлиқ қоғозни унга узатди.

— Исмат бобо Тожи ўғли. Ўтган йилги боқимондаси бир қанор. Амиралмўминин хазиналарига икки қанор. Қани, боринг, қимирланг, Исмат бобо!

Зокирбойнинг бу гапидан кейин қотиб қолган Исмат бобо, бир оз ўзига келгач:

— Садағангиз кетай, Зокирбой, ҳаммамизнинг аҳволимиз ўзингизга аён-ку, ахир. Бу йилги сувсизлик офати тинка-мадоримизни қуритди. Бир кафтгина донимиз тирикчилигимизга ўлмас овқат бўлиб турибди. Шунинг ҳам олсаларинг, очдан ўлмаймизми, болам?— деди.

— Гапни калта қилинг, қани, олиб чиқасизми, йўқми?— Зокирбой унинг қаршисига бориб ўдағайлади.

Чакка томирлари бўртиб, лўқиллаб турган Исмат бобо ерга қараб хўнграб юборди. Сўнгра йирилганларга мурожаат қилиб:

— Мусулмонлар, бу қандоқ бедодлик-а? Ахир, хароб бўламиз-ку!— дегани ҳамоно амир сарбозларидан иккитаси келиб, унинг қўлларини қайириб, Бузрукхўжа оёғи остига олиб бориб ташладилар.

— Узр сўра, итдан тарқаган! Валинеъматимизга тил тегиздинг!

Исмат бобо қалтироқ қўлларини Бузрукхўжага чўзди:

— Диёнат борми сизларда? Кофирларга газот деб халойиқни куппа-кундузи талашдан уялмайсизларми?

Исмат бобо бошига устма-уст тупган қамчидан ерга чўзилиб қолди. Зокирбой икки одамига буюрди:

— Боринг, бу худо беҳабар дажжолнинг уйидаги бор дон-дуини олиб чиқиб, амирлик аравасига ортинг, ўзини банди этиб, қўл-оёғини кишанланг!

Яна икки кишининг уйдан икки қанор дон олиб чиқилиб, амирлик аравасига юкланди. Гал Ҳодиқулга келди. Унинг қўллари қалтирар, жавдираган кўзларини Зокирбойга тикиб: «Раҳм этинглар, шафқат қилинглар!» деб турар эди.

Зокирбой Бузрукхўжага маъноли бир қараб олгач, салмоқлаб сўз бошлади:

— Бу кишининг аҳволлари анча оғир, тақсирим. Аёллари қаю қилди, бошларига кулфат тушди. Ўтган йилги боқимондалари икки ярим қанор экан. Шунинг бир қанорини кечиб юборишингизни тақсиримдан сўрардим.

Ҳодиқул бир қадам олдинга ташлаб:

— Раҳм қилинг, тақсир, ўтган йилги боқимонда менда йўқ, ҳаммасини олиб кетишган, раҳм қилинглар, уйимни куйдирманглар,— деди.

— Сен берган бўлсанг, амирлик бўҳтон қиладими? Гашир, нобакор!— Бузрукхўжанинг ёнида турганлардан бири Ҳодиқул тепасига учиб келди.

— Тақсир, ахир мен ҳақ гапни айтяпман! Тақсирлар, раҳм қилинглар!

Бузрукхўжа Зокирбойга истеҳзо билан қаради:

— Сиз шу одамга раҳм-шафқат қилиб ўтирибсизми?

Зокирбой:

— Узр, тақсирим, узр! — дея қўл қовуштириб, ерга қараб турарди.

Бузрукхўжа сарбозларга имлади:

— Боринг, уйдан олиб чиқинг!

Икки сарбоз тезгина бориб, бир қанорни орқалаб келишди.

— Нима, бошқа йўқ эканми?— сарбозларга ўшқирди Бузрукхўжа.

- Йўқ, тақсир, бори шу экан.
- Уйидаги мол-мулки олиб чиқилсин!
- Қўлга илинадиган ҳеч вақо йўқ, тақсир, унда бир киз ўтирибди.

Бузрукхўжа Зокирбойга тайинлади:

— Сиз бу ёгини саранжомлаб тулинг, бу нобакорнинг уйига ўзим бораман...

7

Бу ҳақсизликлар олдида ўзини зўрға тутиб турган Равшан қалтираётган қўлларини маҳкам сиқиб, тишини тишига қўйди. Бузрукхўжанинг сўнгги сўзларидан унинг ранги қув ўчди, ҳаёт гулшанининг бирдан-бир тоза гулига човут солмоқчи бўлган бу ёвуз ниятли кишилар билан қай тилда гаплашишни билмай ўт ичида ёнди, қалб торларини чертиб, уни забун этган ойжамолини жувонмарг этмоқчи бўлганларга ғазаб тўла қўзлари найзадай қадалди. Аммо Бузрукхўжа бошлиқ сарбозлар анча ерга бориб қолган эди. Равшан ҳам беихтиёр улар ортидан қорама-қора Гулбодомлар уйи томон юрди. Дарвозадан анча берида туриб қолди. Кўп ўтмади. Бузрукхўжанинг овози барала эшитила бошлади:

— Худога шукур қилмайсанми, шундай лобар қизинг бор экан, нодон. Мана, иншоолло, амирликка яқинлашсан, валинеъматимиз қарзларингдан кечадилар, ажаб эмас тортиқ ҳам олсанг.

Сўнгра Ҳодиқулнинг ўкирган овози Равшаннинг аззойи баданини бўшаштириб юборди. Равшан уни шу топда болаларини шер олиб кетаётганини ўз кўзи билан кўриб туриб, чинқириб қолган қушга ўхшатди. У ҳамон ўзини босолмас, нима қиларини билмай ўртанар эди. Кириб зўравонлик қилаётганларнинг ёқасидан олсинми? Хўш, бундан не наф? Уч сарбозга бас кела олармиди? Равшаннинг хаёлидан шу саволлар яшин тезлигида ўтиб, ҳали бирор қарорга келиб улгурмай, икки сарбоз Гулбодомни арава томон судраб чиқди. Қиз оёғига ўраланиб қолаётган паранжисини йиғиштириб олиб, ҳовли томон талпинар, «Дадажон!» дея зор-зор йиғлар эди.

Равшан олдинга қараб икки қадам ташлади-ю, ҳай-калдай қотиб қолди.

Икки сарбоз Ҳодиқулнинг қўлларини орқасига қайриб олиб чиқди. Гулбодом зўрлик билан аравага ўтқазилди. Унинг аравадан туриб сўнгги бор: «Дадажон, мени қутқаринг! Дадажон, мени олиб қолинг!» деб чин-

қирганини эшитиб турган Равшан ортиқ чидай олмади. Кўз олди қоронғилашиб, қулоғи остида даҳшатли бир товуш шангиллагандай бўлди, зўр бир куч уни ҳамлага ундарди. Равшан тишини тишига босиб, сарбозлардан бирининг ёқасига шердай ёпишди. Уни жон-жаҳди билан икки-уч силтаб, ўнг қўли билан жағига туширган эди, зарб билан бориб дарвоза кесакисига урилиб, бошидан шариллаб қон оқди. Бу ҳангомани кўриб турган иккинчи сарбоз Равшанга отилган эди, тўсатдан кўкрагига тушган калла зарбидан арава гупчагига бориб тиралиб қолди. Бузрукхўжа билан учинчи сарбоз ҳаракатга тушиб қолганда, Равшан гузар томондаги дарахтлар орасига кириб гойиб бўлган эди.

Бузрукхўжа бир қўлга киритилган ўлжага, бир тупроққа беланган амир сарбозларига қараб, ночор қўл силтади:

— Аравани силжит, мушукдан мушт еган шервачча! — деб сарбозларга ўқрайди.

Ҳамма ўзи билан овора бўлиб турганидан арава гилдирагининг гижирлаган овози-ю, ўзидан кетиб қолган Ҳодиқулнинг дард билан инграгани ҳеч кимнинг қулоғига кирмади.

Бузрукхўжа ошиғи олчи келган қиморбозлардай саллона қадам ташлаб гузар томон кетди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Равшан бугун одатдагидан анча кеч турди. Боши лўқиллаб оғримоқда, баданлари зирқирайди, юрагини биров гижимлаб сиқаётгандай. Ўрнидан тура олазарак бўлиб агрофига қаради. Ўз қишлоғига ҳам сизмай қолди. Икки сарбозни урган куни ярим тунгача буталар орасида яшириниб ётди. Сўегра дадасининг қистови билан Зокирбой ҳовуридан тушгунча кўздан йироқ бўлиш учун Абдурахмонларникига кетди. Йўқ, у ерда ортиқ чидаб туrolмади. Эртасигаёқ ярим кечада қишлоғига кириб келди. Бироқ телбалардай нима қиларини билмасди. У алланарсани қидирарди. Безовта. Гоҳ эшик олдига бориб хаёлга толади, гоҳ токчадаги пиёлага солиб қўйилган гулга қарайди. Маъшуқаси ўша ошпоқ қўллари билан ҳадея этган гул. Тўрт ҳафтадан ошябди. Равшаннинг назарида ҳозиргина узилгандай. У гулга яқинлашди, авайлаб энгашиб ҳидлади. Қулоғи остида Гулбодомнинг

гулни узата туриб айтган сўзлари жараанглади: «Олинг, ўзим пайванд қилганман. Истасангиз, пайвандлашни сизга ҳам ўргатаман, майлими? Хоҳлаган пайтингизда».

Равшаннинг эти жунжикиб кетди. Шу гулни ола туриб Равшаннинг қўли Гулбодомнинг жуда чиройли бармоқларига тегиб кетганда, қиз сескангандай Равшанга аллақандай бир назокат билан қараб: «Энди ҳеч ҳам олдингизга чиқмайман!» дея бурилиб ичкарига кириб кетган эди. Бир ҳафтадан кейин у Гулбодомни гул пайвандлашни ўргатганида кўрди. Қиз ҳар бир ҳаракатидан кейин Равшанга чарақлаб турган меҳр тўла кўзлари билан «билиб олдингизми?» дегандай қараб қўярди. Ундан кейинги учрашув эса уларни бир-бирига мангуликка қовуштиргандай бўлди. Гулбодом жон олғувчи шахло кўзларини тикиб: «Бир умр ёнингизда бўлай, Равшан ака!» деганда унинг қалби уришдан тўхтагандай бўлди. Қизнинг қўлларини панжалари орасига олиб сиқди, муаттар сочларини силади. Бу дамлар ширин тушдай липиллаб ўтди-ю, аммо ўтли ҳарорати Равшан қалбига ўт ёқди.

Равшан чуқур уҳ тортиб, эшикка чиқиб кетди. У гоҳ худ, гоҳ бехуд, маст одамдай гандиракларди. Гулбодомни қутқариш учун қаерга ва кимга борсин? Ким унинг арз-додини тинглаб, дардига малҳам бўларди? Кун бўйи уйда ётиб, қизни қутқариш йўлини ахтарди. Чигалнинг учини тополмай, кўчага чиқиб кетаётганида Раҳмон тоға уни тўхтатди.

— Ўғлим Равшан, бери кел. Нодонлик қилма, сени пойлаётганлар йўқ, деб ўйлайсанми, ўғлим?

Тўлиб турган Равшан дадасига ёрилди:

— Дадажон, этларимни бурдаламайдими! Нимталаб чуқурга ташламайдими! Мурдадан сира фарқи қолмаган бу гавдани не қилай?

— Эр киши бошига иш тушганда оғир бўлади, ўғлим. Бу телбаликдан не фойда? Идрок этиб, мушкулнинг олдини олмоқ пайига тушиш керак. Фозил одамнинг фазилати шундай бўлади, ўғлим, қани, бери кел. Боя Ҳодикул амакинг чиққан эди, адоий тамом бўлибди шўрлик. Довдираб қолганидан қўллари қалтирайди, икки кундаёқ кўзлари пириллайдиган бўлиб қолибди, ё оллоҳ, ҳеч бир бандасининг бошига тушмасин. Нуқул лабларини тишлайди, бармоқларини ишқалайди, азбаройи раҳмим келганидан кўзларимга биров сих тиқиб олгандай ловиллайди. Бир чорасини қилмаса бўлмайди, болам. Қараб турмиш инсофдан эмас. Атайин кеч киришини кутиб

ўтирдим. Ҳозир шаҳарга тушиб, тўғри Абдурахмон акавнинг олдига борасан. Дуо айтиб, яна келдим, дейсан. Зора у бирор чорасини топиб қўйган бўлса, болам, ҳар ҳолда шаҳарлик, эсли-хушликкина одам. Қани, бора қол энди, бугун қайтма, эртага кеч кирганда қайтарсан.

Дадасининг бу сўзлари Равшанга гўё қанот тақди. У шаҳарга бориши билан Абдурахмон Гулбодомни қутқариб олдига солиб берадигандай ич-ичидан севишиб:

— Раҳмат, дадажон, мен кетдим,— дея қийинмоқ учун ичкарига кириб кетди.

Равшан шаҳарга олиб борадиган чап томондаги катта кўчага буриламан, деганда харсанг устидаги қорага кўзи тушиб тўхтади. Яқинроқ бориб зеҳн солди. Бўри-деври кўриб, бошда ҳайрон қолди, сўнгра шахдам бурилиб кетаман, деб турганда, Бўри-дев бошини кўтариб қолди.

— Равшанмисан? Нима қилиб юрибсан бу ерда?

Бўри-деврнинг бу саволи уни кўриб ғазабланган Равшанни баттар тутақтириб юборди, кекини яширолмаё истезҳо билан жавоб қайтарди:

— Сизни кўргани келган эдим!

Бўри-дев бу истезҳонинг маъносини англаганидан чуқур бир уҳ тортиб, бошини эгди. Бир оз жимликдан сўнг сўзлади:

— Сен ҳам жароҳатланиб, илвираб қолган қалбимга туз сепмоқчимисан? Ахир бу сўққабош бангининг дардини тушунадиган бирор кимса бормикан? Нега мендан ҳамма ҳазар қилади? Нега менга ишонишмайди? Нега менинг ҳасрат тўла дилимни ёриб, мадда боғлаб ётган дардларимга биров малҳам қўймайди, нега? Айбим етимчалигимдами? Эсимни танимай, амир сарбозлари қанотда олиб юриб, менинг кўзларимга кенг дунёни остин-устун қилиб кўрсатишди. Улар менга: «Жамики одамлар амиримиз фармойиши билан қириб ташлаш учун яратилган, амримиз фармони — оллоҳнинг фармони», деб таълим бера бошлаганларида, ўн иккига қадам қўйган эдим. Ушунда арк дарвозасидан ташқаридаги жамики одам бөласи кўзимга олабўжи бўлиб кўриниб, ғазабим қайнардди. Садаф сопли исфаҳон қиличи билан нимталаб ташлагим келиб шердай хезланардим. Йилларим қиличбозлик билан ўтди. Инсон қони дарё-дарё оқиб, амир сарбозлари каллалардан минора ясаганда, мен унинг тепасига чиқиб, қаҳ-қаҳ отиб кулардим. Амударё бўйида хоразмийлар билан бўлган даҳшатли жангда бир тепаликдан туриб сон-

саноқсиз каллалар дарёга оқизилганда ўша тевалик «Қалла юмаланди» номини олди. Шу даҳшатли жангларнинг ҳаммасида мислсиз жанбозлик кўрсатганимга қарамай, амирнинг муҳим бир топиширини уддалай олмай қайтганимда кўчага улоқтириб ташландим. Шувдагина инсонлик қадрни нималигини тушуна бошладим, иним Равшанжон! Шафқат қўлингни бер, мени ўша шаҳарлик меҳмон Абдурахмоннинг ҳузурига бошла! Тирик мурда қилиб ташлаган гўрсўхталардан қасос олай! Нега мени бу қадар хўрлайсизлар, Равшанжон?!

Равшаннинг хаёли минг кўчага кириб чиқар, Бўри-дев ҳақида юз андишага борар, аммо унинг ҳозирги сўзлари Равшанни анча юмшатган эди. Шу топда бир йўла барча гуноҳларидан кечипта ҳам тайёр тургандай, секин Бўри-девнинг ёнига келиб ўтирди.

У ҳозир қаршисида ўтирган кимсанинг бошини сийлашга ҳам мойил бўлиб мулоимлик билан сўз бошлади:

— Қўйинг, Бўри ака, ундай демавг, ҳозир сизни бутун қишлоқ гапирди. Мана, кашандаликни ташладингиз. Тирикчилик бўлса, ҳаммамизнинг аҳволимиз бир. Кечаги талон-тарождан кейин бутун қишлоқда бир кафт дон қолмади. Начора?

— Оҳ, иним Равшан, қани эди менинг дардим фақат шунинг ўзи бўлса, ҳозир ҳам шаҳардан келяпман. Шу тўтиё тупроғимни лоақал ҳафтада бир марта бир кечагина ҳидлаб ётиш учун келаман. Мени ким кутарди? Ахир, мен...— Бўри-дев бош чайқаб тескари қаради.— Йўқ, айтолмайман, йўқ, йўқ...— унинг овози қалтираб кетди.— Мен улар билан ҳисоб-китобни ўзим тўғрилаб қўймоқчиман, ҳа, менинг айбим йўқ. Бу аданган бандасини худойим кечирар ахир, менинг раҳнамойим кўппак эди, не қилай?

Равшан миясида чақмоқ чақилгандай Гулсанам дағи этилган кунни Бўри-девнинг Зокирбой билан бир лаҳзалик узук-юлуқ суҳбатини эслади. Ҳамма гапни суриштириб билмоқчи ҳам бўлди-ю, Бўри-девнинг ҳозирги вазияти бунга монелик қилди. Ора йўлда қолиб аданган йўловчидай гангиб, нима қиларини билмай бош чайқади. Бир оз жимликдан сўнг Бўри-девга гапирар бошлади:

— Бўри ака, замон побоз, деб тунов кун Абдурахмон ака айтган гаплар қулоғим остида ҳали-ҳали сира нари кетмайди. Атрофга қараб одамни ваҳм босади. Қаёққа боқманг, жулдур кийимли оёқялангни кўрасиз. Унинг бисоти чурук кўрпа-ёстиғию илма-тепшук намати. Жонили жабборга бериб бой хизматини қилади. Ён-веридангилар

заминдорнинг айтганидай иш қилмаса, ундан ўпкалайди ҳам. Нега? Наҳотки бутун қишлоқ йиғилса, Зокирбойдай беш-ўн нафар қутурган итларнинг таъзирини беролмаса? Қурби етмайдими? Етади, жазм қилмайди ҳеч ким бу ишга. Анави кунги шаҳарлик меҳмоннинг сўзлари эсингиздами?— дея Равшан Бўри-девга қараб қолди. Бўри-дев бош силкигач, сўзини давом эттирди:— Атроф-шаҳарларнинг мен билан сизга ўхшаган ялангоёқлари бойлар жабридан қутулибди. Сабаб, баҳамжиҳат бўлиб, золимга мушт кўтарган. Бизнинг муштларимиз бўлса яккаланиб қолипти. Мана, мен ҳам сизга ўхшаб қишлоғимга киролмай юрибман. Ахир қачонгача бу жабр-си-тамларга бардош берамиз?

Бўри-дев ўрнидан туриб Равшаннинг елкасига қўл ташлади.

— Отанга минг раҳмат, Равшанжон. Ахир боя айтдим, ўша бебаҳо одамни қидирашман, деб. Бошла Абдурахмоннинг олдига мени ҳам. Золимга ўқталган муштларим тошга айланади!

— Бўлмаса, тингланг, Бўри ака!

— Қулоғим сенда, укажон!

— Имомқозихон қишлоғидан кеча одам келган эди. Мен эртага бориб, беш-ўн киши билан сўзлашиб, Абдурахмон аканинг гапларини уқтирмоқчи эдим. Шу кунларда қишлоқда кундузи кўринишим хавфли бўлиб қолди. Сиз чошгоҳда бизнинг дарвоза олдида турасиз. Қаландар кийимидаги бир киши келиб, садақа сўрайди. Сиз тескари ўгирилиб, «Тўрвали гадоё тўрвасиз гадоёдан нон тилайдими?» деб тураверасиз. Ҳалиги қаландар: «Койинманг, ука, қоринни берган парвардигорим ризқини ҳам берар», деб кетаётганда тўхтатиб, уйга таклиф этасиз. Йўлакка киргач, у сизнинг қаерга боришингизни айтади. Дадил бориб Абдурахмон ака айтган гапларни тўпланганларга отказасиз, улар ҳам махсус одамлар тайёрлаб, ён қишлоқларга чиқарсин. Қаттиқ тайинлайсиз. Шундай қилиб ўзимиздан кўпаямиз.

— Ҳаммаси тушунарли, Равшанжон. Кўнглинг тўқ бўлсин, айтганингдай қиламан.

— Бўлмаса мен кетдим, Бўри ака. Абдурахмон аканикига бориб, янги топшириқлар олиб келаман. Гулбодемдан ҳам бирор дарак бўлармикан, деб кетяпман. Хайр.— Шундай деди-ю, Равшан бир оз ўйланиб қолди. Сўнгра Бўри-девга:— Кечга томон шаҳарга тушинг, Абдурахмон ака билан таништириб қўяман,— деб йўлни тушунтирди.

— Раҳмат, иним Равшанжон, раҳмат!— дея олди Бўри-дев. Яна ҳаяжонланиб, энтикиб гапирди:— Бора қой бўлмаса, жуда тонгга қолиб кетма тагин.

Равшан катта йўлга чиққанда ой хира ёғду сочиб турарди.

2

Бухоро уйқуда. Шарқнинг бу кўҳна мудроқ шаҳри ҳеч нарсадан хабари йўқдай осуда ётибди. Томлари баланд-баланд иморатлар қўйнида тирикчилик ташвишида ҳар ким ўз ҳунари билан машғул.

Пўстиндўзон маҳалласидан ўта туриб, Равшан шулар ҳақида ўйлади. Бу маҳалладаги каттадан-кичик ҳамма пўстин тикишидан шу номни олган. Шундан сал нарида Мисгарон, яна шунга ўхшаш маҳаллалар борки, бу жафокаш шаҳар халқининг меҳнаткашлигидан, қашшоқлигидан бир нишона. Равшан зим-зиё кўчалардан ўтиб, Регистонга яқинлашганда, юраги қаттиқ ура бошлади. Арк рўпарсидаги ҳовуз олдига келиб тўхтади. Катта қўнғир дарвоза берк. Баланд деворлар ҳайбатли қоядай атрофга ваҳм солиб турибди. Шу даҳшатли девор ортида унга яқин ва мунис бир киши бедор ўтиргандай туюлди назарида. Маъюс арк томон юрди. Тўсатдан Равшанни:

— Ким бу бемаҳалда юрган?— деб бесўнақай тоқига жўр бўлган овоз тўхтатди. Икки ёнида ер остидан чиққандай девдай икки соқчи пайдо бўлди. Равшан уларга ҳали жавоб бериб улгурмай, соқчилардан бири:

— Адашиб қолгандир, юр, ўзинг ҳам, пашша учса амиримнинг уйқуси бузилмасин, деб ҳаллослайдиган бўлиб қолибсан,— дея иккинчисини бошлаб кетди.

Равшан аркдан анча нари кетган бўлса-да, ҳамон кўзларини ундан узолмай одимлар, юрагининг бир парчаси узилиб қолгандай, энтика-энтика нафас олар эди. Шу тариқа у Бозоринавга етганини ҳам сезмай қолди. Шаҳарни кесиб ўтган ариқ бўйига келиб ўтирди. Бу ариқ кўчадан шу қадар пастда оқардики, Равшан ҳарчанд қулоқ солмасин, сувнинг унга ором бериб шилдирашини эшитолмади. Хомуш ўрнидан турди. Масжиддан ўтиб, гиштин деворли ҳовлининг дарвозасини тақиллатди.

Ичкаридан биров: «Ким?» деди-ю, бегона овоз эшитгач, иккилавиб жим қолди.

— Мен, Абдурахмон ака, Равшанман.

Занжир шарақлаб, катта дарвозанинг бир тавақаси очилди. Равшан ичкарига киргач, Абдурахмон қўлидаги фонусни унинг юзига тутиб:

— Э, сизмиднгиз! Ҳа, ҳа, овозингиздан танимабман, қани, ичкарига,— деб дарвозани занжирлаб, Равшанни узун йўлакдан ичкарига бошлади.

Абдурахмон меҳмонни ҳовлига кираверишдаги ўнг томонда жойлашган уйга таклиф этди. Кичкинагина чирокни ёқиб, сандал устидаги гулдор мис баркашга қўйиб, Равшанга савол назари билан тикилди.

Равшан ўнгайсизланиб сўз бошлади:

— Узр, бемаҳалда безовта қилдим. Айтган гапларингизни Исмат бобога етказдим. Имомқозихонага Бўри-девни тайин этдим. Афв этасиз, сиздан берухсат уни ҳузурингизга келишга буюрдим.

Абдурахмон қалби ўт ичида ёнаётган бу ўспиринга завқ билан тикилиб тургач, секин уқтирди:

— Равшанжон, сиздан кўнглим тўқ, идрок билан интиқишингизга имоним комил. Сиз танлаган одамга ишонаман.

— Раҳмат, Абдурахмон ака, бундан буён ҳам айтганларингизни бажаришга бажону дил тайёрман. Ўзимга ўхшаган жабрдийдаларни тўплайман, қишлоқларга жабр соламан!

— Ҳимматингизга балли, Равшанжон. Ҳамиша ўз бахтингизни эл бахтидан қидиринг. Эл бахтли бўлмай, бизларнинг бахтли бўлишимиз бир афсона.— Абдурахмон қуюқ қошларини бир оз чимириб ўйланиб қолди.— Бир нарсани сира унутманг, Равшанжон! Биз бошлаган хайрли иш орқамиздан мингларни эргаштиришни талаб этади. Бинобарин, замондан куйган Бўри-дев сингарларни атрофимизга қанчалик кўп тўпласак, қувватимиз шунчалик ортаверади. Кўпроқ одам тўплашимиз лозим. Уларнинг ҳаммаси барабар «хуррият» деганда, акси саҳидан Бухоро оёққа қалқисин. Ишимизнинг ривожини шунда.

— Тушундим, Абдурахмон ака. Бутун қишлоқ шу гапга мунтазир.

Равшан дадаси айтган гапни қай тарзда етказишни ўйлаб турган эди, Абдурахмоннинг ўзи:

— Хўш, қишлоқда нима гап, дадангиз тинчмилар?— деб қолди.

— Худога шукур, тинчлик, фақат дадамлар Гулбодом важдан бир оз безовталаниб сиздан кўмак тиламоқчилар.

— Хўш, хўш?

— Эсингиздами, қишлоққа борганингизда Ҳодиқул деган бир киши билан тортишиб қолган эдингиз. Шунинг қизини амир одамлари олиб кетди.

— Ҳаммасидан хабарим бор, Равшанжон. Одамларнинг бор-йўғини шилиб, бунинг устига бир камбағалнинг қизини қарзи бадалига олишган. Демак, бу ўша камбағал Ҳодиқулнинг қизи экан-да?

— Ҳа, ҳа, сиз қаёқдан биласиз? Гулбодом жуда ақлли, идрокли қиз,— дея шошилиб Абдураҳмонга изоҳ берди Равшан.— Ўша куни аркка олиб кетишди,— деб ух тортди.

— Йўқ, Равшанжон, ўша куни қизни Зоқирбойникига олиб кириб ясантиришган. Бугун анча қимматбаҳо нарсалар билан амирга тортиқ қилиш учун аркка олиб мелишди.

Равшан Зоқирбойнинг номини эшитиши ҳамано муштини тугиб ўрнидан туриб кетди. Унинг аъзойи бадани дағ-дағ титрарди.

— Ўтиринг, Равшанжон, ҳар нарсага бунақа қизишиб кетманг, беҳуда кучанмоқ бел синдиради. Ҳамиша эсингизда тутингки, кўп ишларни ҳал этишда жасорат бўлмаса ҳам ақлнинг ўзи билангина кифояланмоқ мумкин, аммо ақл ишлатмай жасоратнинг ўзи билан чекланмоқ бу подонликнинг аломати,— деб Абдураҳмон уни яна сандал ёнига ўтқазди. Равшанга синовчан назар билан тикилди:

— У қиз кимингиз бўлади?

Равшан қизариб, ерга қаради.

— Ҳа, бундоқ денг... Оғир бўлинг. Аввал зимдан кузатмоқ даркор, Равшанжон. Ана шундан кейин аниқ маълумотлар билан амалий ишга киришилади. Сизнинг бу муштларингиз уларга чумолининг бир оёғичалик ҳам эён етказолмайди. Аммо ўзингизни нобуд қиласиз. Сиз бу томондан хотиржам бўлинг. Гулбодомни аркдан қочариш учун бизнинг тегишли одамлар хабардор қилинган, эртага кечқурун ҳаммомга олиб чиқиляётганда олиб қочилади. Аммо...— Абдураҳмон шундай деди-ю, ўйланиб қолди.— Сарбозлардан бир оз кўнглимиз нотинч, айниқса арк атрофида баъзан пайдо бўлиб қоладиган миршалар ҳам ишнинг пачавасини чиқаришлари эҳтимолдан холи эмас. Биз ҳам қуролланган икки-уч одам тайинламоғимиз даркор.

— Мен бора қолай!

Равшаннинг бу жасоратидан Абдураҳмон мамнун

бўлиб унга боққан эди, Равшан соддадиллик билан сўзида давом этди:

— Шундай дейишимга сабаб, эртага Бўри ака келади, у аркни яхши билади. Бирга борардик.

Абдураҳмон қошларини чимирганча, ўйланиб қолди.

— Бўлмаса бугун дам олинг, эртага айтган одамингиз билан гаплашгач, режаларимизни тузиб олармиз.

— Хўи бўлади, Абдураҳмон ака...

Бу тун Равшан учун қанчалик оғир кечган бўлса, кун ундан ҳам оғирроқ ўтди. Ниҳоят, оқшомда Бўри-девининг кириб келиши Равшаннинг руҳини анча тетиклантирди.

Абдураҳмон билан Бўри-дев ўртасидаги қисқа танишувдан сўнг маслаҳатга ўтилди.

Абдураҳмон Равшан билан Бўри-девга режаларини уқтирди. Тунда арк олдида қандай учрашиш йўлларини айтиб, ўрнидан турди. Чиқиб кета туриб яна уларга мурожаат қилди:

— Гулбодомнинг қаерда туриши кераклигини олдиндан келишилган. Қишлоққа бориши хавфли. Бу гаини Раҳмон тоға билса майли-ю, ammo эҳтиёт шарт, ҳозирча Ҳодиқул акага зинҳор айта кўрманглар. Вақт-соати етгач, ўзимиз айтамыз. Қани, энди бирпас мизгиб олинглар, тун яримдан ошганда, ишга тушамиз. Эртага ҳеч нарса билмагандай шаҳар кезинглар, сиз Равшанжон, шомда уйга келинг. Йиғилишимиз бор. Сиз, Бўри ака, қишлоққа борганингиз маъқул. Гумонсирашмасин.

— Маъқул, Абдураҳмон ака!

Абдураҳмон чироқни ўчириб, ташқарига чиқди...

3

Равшан кундузи шаҳар айланиш ниятида кўчага чиқди. Қаймоқ бозоридан ўтиб, Масжиди калонга яқинлашганда изғиринли совуқ олк келаётган қор ерни оқартира бошлаган, шох-бutoқлари яланғочланиб қолган дарахтларга кўниб, кўзни жимирлатар эди. Пахтали камзулларига ўралиб, қулоқларини ишқалаб турган бир тўп одамни кўриб, Равшан ҳам беихтиёр тўхтади. Бундай кезларда кўпинча амир фармонига мувофиқ сазойи қилинган киши одамлар кўзи олдида жазоланарди. Кейинги бир неча ой ичида бундай жазолар сони шу қадар кўнайиб кетган эдики, амир сарбозлари аввал одам тўшлаб, сўнгра жазоланувчини майдонга олиб чиқар эдилар. Равшан қайси куни ўтин олиб келганда шундай

тўда қаторида Регистонга қувиб олиб борилган эди. Етмиш беш даррага ҳукм қилинган бандини кўргандаёқ юрак-бағри эзилиб, тескари қараб олган эди. Шунинг хотирлаб, масжид рўпарасидаги мадрасанинг ўнг томонидан чиқиб кетиш ниятида энди бурилган эди, бир тўп сарбоз уни оломон ичига ҳайдади. Оёқларидан совуқ ўтган Равшан чор-ночор ер депсиниб туриб қолди.

Кўп ўтмади. Масжиди калон томонидан Минори калон¹ томонга икки киши ўтди. Уларнинг ишораси билан икки сарбоз орзи каноп билан чандилган катта қопни олиб келиб ҳалиги кишиларнинг оёғи остига ташлади. Сўнгра яна тўрт сарбоз чиқиб, саф тортди.

Оломон ичида ғала-ғовур бошланди. Одамлар ғамгин кўзларини ерга тикиб, афсус билан бош чайқаб, бир-бирларига қараб қўярдилар. Маросим узоққа чўзилмади. Зарбоф тўнли киши олдинроққа чиқиб, халойиққа мурожаат қилди:

— Амиралмўъминининг содиқ фуқаролари! Назира Даврон қизи шариатимизни оёқ ости этиб, ўзбошимчалик қилгани туфайли олампаноҳимиз, етти иқлим амири Олимхон ҳазратларининг фармони муборақларига биноан қопга солиниб, шу минорадан ташланур. Муқаддас динимизни поймол этиб, итоатдан бош тортган кимсанинг жавоси шул.

Фармон ўқиб бўлингач, қопни олиб чиққан бояги икки сарбоз жазоланувчини минора зинасига олиб чиқадиغان кичик эшик олдиғача олиб келишди, сўнгра бири орқалаб, иккинчиси унинг ортидан ичкарига киришди.

Минора остидаги майдонда тўпланган неча ўнлаб одам орасида юракни эзиб юборгудай сукунат дақиқалари бошланди. Ҳамманинг кўзи минорада. Гўё тўпланганлар нафас олишни унутган. Кимдир кўкка қараб, минорага ишора қилди. Қўрқувдан олазарак кўзлар юқорига қадалди. Фармон ўқиган ҳалиги зарбоф тўнли кишининг қўли пастга туширилиши билан бир юз бир айланма зинадан олиб чиқилиб, минора учидаги туйнуклардан бирига тиралган қоп пастга отилди. Одам овозига ўхшамаган аллақандай бир даҳшатли чинқириқни, фарёдни ҳамма аниқ эшитиб ерга қаради. Оломон ичидан бир боланинг «Опажон!» деган овози ҳаммани ўша ёққа қаратди.

¹ Минори калон — 1127 йилда қурилган бўлиб, шаҳар ташқарисини шу ердан туриб кузатишган. Унинг баландлиги қирқ олти ярим метр. Кейинги йилларда, инқилоб арафасида қаттиқ жазолаганлар шу минорадан қопга солиб ташланганидан халқ ичида «Ажал минораси» деб ном олган.

Ун уч-үн түрт ёшлар чамасидаги йигитча ўзидан кетиб йиқилди. Равшан югуриб бориб, уни даст кўтарди, оломон ичидан олиб чиқиб, чеккароқдаги супага ётқазди, қор ҳовучлаб кўкраги, юзларига ишқалай бошлади. Бола бир оз ўзига келгач, уни опичиб, ҳозиргина келган йўлига қайтди. Хилватроқ тор кўчага бурилди-да, уни бир супача устига ўтқазиб, ҳовучида қор олиб, болага ишора қилди. Бола итоаткорлик билан қорни олиб, оғзига солди. Халқаланиб келаётган кўз ёшларини тиёлмай, ҳиқиллаб: «Онажон, онажон, дадажон!»— дерди.

Равшан унинг бошини силаб, бағрига босди. Сўнгра ёнига ўтириб:

— Опанг нима қилган эди?— деб сўради.

— Опамни Салим деган қўшнимизга энди тўй қилаётганда Халимжон заргар деган бойдан совчи келди. Аввал дадам «йўқ», деган эдилар, кўп одам келиб, у кишини кўндирди. Кейин бирдан опам йўқолиб қолдилар. Эртасига Шергирон дарвозаси олдида опамни тутиб олишибди. Дадамни ҳам, опамни ҳам амирнинг одамлари зиндонга ташладилар.— Бола яна:— Онажон, онажон, дадажон!— дея йиғлаб юборди.

Равшан унинг бошини силаб юпатди:

— Хафа бўлма, укажон, онанг билан дадангни чиқариб юборишади. Ҳозир ким билан турибсан?

— Холам билан,— деди-ю, бола ўрнидан туриб индамай кетди.

Равшан тақдирнинг аччиқ ҳукмига ҳавола қилинган бу шўринг қурғурни юпатишни ҳам, қайтариб олиб келиб супага ўтқазишни ҳам, бирга боришни ҳам билмай, гамгин кўзларини у кетган томондан анчагача узолмай қолди.

Икки-уч кун ичида содир бўлган воқеалар Равшанни тамоман эсанкиратиб қўйган эди. Буларнинг ичида Гулбодомдан ажралиш унинг учун энг даҳшатлиси эди. Гулбодом олиб кетилган тунда унинг хаёлини қизик қутқариш йўллари ахтаришгина қамраб олган. Бироқ Бўри-дев билан учрашув, Абдурахмон билан бўлган икки суҳбат, ниҳоят, Ажал минораси... Қалбида қарама-қарши фикрлар тўфони пайдо бўлиб, борган сари уни қийнай бошлади.

Нима қилиш керак? Равшан лўқиллаб оғриётган чаккаларини муштумлари билан сиқиб, кўзларини юмди. Дарё оқимида қараб хас-чўпдай оқаверсинми? Ота-бобоси шу зайлда ўтди-ку! Шу муаммо фикрнинг ўзидаёқ Равшан ўзининг журъатсизлигидан уялгандай ерга қаради.

«Йўқ, — деди ниҳоят тишини тишига босиб, — қон қақшаб тошган бир бурда новига ўзи эга бўлмаган ҳамқишлоқларимнинг дарёдай оқаётган кўз ёшларини кўриб томошабини бўлиб туришим марднинг иши эмас. Майли, мени бурдалаб ташласинлар, таним зиндонда чирисин, аммо одамларнинг бахтиёр кулгисини кўришни истайман. Вақти келиб, «Ғафлат уйқусидан уйғон!» деганларида, ҳамқишлоқларимни оёққа турғазига қурбим етади! Ҳамма шу сўзга маҳтал. Ахир сабр косаси тўлмаган ким бор?!»

Равшан ўйлаган сари кўз олдида содир бўлаётган воқеалар аллақандай, сирли нардага ўралган жумбоқдай тутқич бермай, турли қирралари билан жилолашиб, ўнинг фикрларини остин-устун қилиб ташлар, чуқурроқ ўйлашга киришганда, назарида Гулбодом сиймоси «Мени хўрламоқчи бўлганлардан қасос олиш учун журъат этолмаяпсизми?» деяётгандай ловиллаб ёниб кетар эди. Бундай кезларда у бир нуқтага тикилганича узоқ жим қоларди.

Равшан Абдураҳмон билан бўлган суҳбатни эслай бошлади. Қандай яхши одамлар бор-а! Бу фикр унга атрофидаги барча яқин одамларни жамлаб бергандай бўлди. Буларнинг қаршисида Зокирбой, Бузрукхўжа, амир ва унинг арқони давлати, бугун минора остида фармони олийни ўқиб эшиттирган ўша зарбоф тўнли киши мушгумини кўрсатиб, ўдағайлаб турарди.

Бу одамлар шу топда унинг рўпарасида пайдо бўлгандай Равшан ўрнидан турди. Барала: «Булар ёмон одамлар, ҳа, опангни ўлдирган, онагни, дадангни зиндонга ташлаган, Гулбодомга чангал солмоқчи бўлганлар шулар!» деганча бола кетган томонга югурди. Қаймоқ бозорида ҳалиги сўзларини такрорларкан, акси садоси мадраса пештоқидан жаранглаб, уни ўзига келтирди. Равшан мадраса супасида бирпас ўтирди. Қор изғирини анча тишган бўлса-да, эт чимчилайдиган совуқ усти юпунларга ўчакишгандай уларни зир югуртирар, одамлар бошларини камзуллари ёқасига тортганча уйларига ошиқишар эди. Равшан ўтирган супа улкан харсанг тошлардан қурилганидан қор учқунлари унда турмас, шамол супуриб-сидираётгандай сийқаланган тошларни ялтиллаб кўяр эди. Мадраса ҳужраларининг кўчага қараган кичик дарчалари берк. Бинонинг баланд пештоқига келиб қўнган олақарга уст-устига қағиллаб, пастга учиб тушди. Қор уюмини тумшуги билан титкилай бошлади.

Шиддатли қор совуғи Равшаннинг этини сескантир-

масди. Гўё ҳозир Гулбодом шу кўчадан ўтадигандай, у катта йўлга кўз тикиб ўтирарди.

Бозоринав масжидининг пастаккива мезанасига чиқиб, шом азонини айтган сўфининг йиғлоқи овози уни ўзига келтирди. Равшан Абдурахмонлар кўчасига кирганда одам одамни танимасди.

4

Равшан уйга кирса, қизгин баҳс давом этаётган экан. Бирпас даҳлизда туриб, кўзи билан Абдурахмонни қидирди. Ўтирганлар орасида кўринмади. Меҳмонларнинг диққатини жалб этмаслик учун энди эшик томон бурилган эди, Абдурахмон чойнак кўтариб кирди.

— Келдингизми, Равшанжон, қани, бу ёққа ўта қолинг.

Равшан Абдурахмон кўрсатган жойга ўрнашиб олгач, ўзига нотаниш одамларга бир-бир кўз югуртира бошлади. Унинг диққатини тўрда ўтирган Абдурахмон ёшидаги киши кўпроқ жалб этди. Бу одамнинг катта-катта кўзлари ўйчан боқарди. Ёнидагиларнинг гапларига ҳам бош қимирлатиш билан жавоб қайтариб, яна ўз ўйи билан бўларди.

— Бу киши ким, Абдурахмон ака?— Равшан шивирлаб сўради.

— Зайниддин, бизнинг фаол, йўл бошловчи одамларимиздан бири. Сизнинг тўғрингизда ҳам гапириб, ижозат олганман бу кишидан.

Бу гапдан сўнг Абдурахмон Зайниддин деб таништирган киши Равшаннинг кўзи олдида яна ҳам салобатлироқ, ҳуррият тўғрисида ҳамма гапни шу одам тўлатўкис биладигандай, ҳозир ҳам шулар ҳақида чуқур ўйга толгандай туюлди. Равшан зимдан бир-икки унга қараб олгач, ўзини мустаҳкам қўрган ичида ўтиргандай ҳис этди. Бу ерга на Зокирбой, на Бузрукхўжа кела олади. Амирнинг ўзи ҳам ўйлашиб қадам босса керак бу ерларга. Равшан хаёлидан тезгина ўтган бу фикр билакларига куч-қувват югуртиргандай эгилган бошини тик кўтарди.

— Муҳтарам биродарлар!— дея Зайниддин вазмин сўз бошлади,— бугунги масала фавқулодда махфий сақланишини ҳисобга олиб, йиғинимизга жамиятимизнинг синовдан ўтган ишончли одамларинигина чақирдик.

Равшан ялт этиб Абдурахмонга қараган эди, у жилмайибгина бош чайқаб қўйди. Энди Равшан ҳаммага ўз туғишганларидай бир-бир боқди, сўнгра Зайниддиннинг

сўзлари унга ҳам тааллуқли эканлигини ҳис этиб, бутун тавдаси билан ўша томонга энгашиб, ўрнашиб олди.

— Бинобарин, дўстлар!— дея сўзини давом эттирди Зайниддин.— Бугун Самарқанд инқилоб марказига айланди. Россия империясига қарам бўлган Туркистон ўлкасига кирган Самарқандда инқилоб ғалаба қилганига бир неча ой бўлди. Бухоро учун бу бир офтобдай нур ёғдирмоқда. Эндиликда ҳуррият олиш ҳақ гап экан, дейдиганлар кўпаймоқда. Амир зулмидан сабр косаси тўлган халқ бутун Бухорода дарё тўлқинидай чайқалиб турибди. Амиратнинг ғазоби неча чандон ошиб бораётганининг бойси ҳам шу. Аммо жабр-зулм қанча кучайса, норозилик тўлқини тобора авжига минишини шошиб қолган арк аъёнлари унутишмоқда. Биз учун баайни зарур нарса ҳам шу. Энди, дўстлар, инқилоб марказига мадад қўлини сўраб мурожаат қилишимизнинг вақт-соати етди. У ерда қизил гвардиячилар тузилибди. Биз ҳам ўшаларга кўшилишга интилмоғимиз, бундай гвардияларни ўзимизда ҳам барпо этмоғимиз даркор. Огоҳ бўлинглар, яна бир неча ҳафтадан сўнг, баҳор кириши билан амир инқилобчиларни териб олиш учун ҳийла тузоғи ҳозирламоқда. Яъни, ўзини тараққийпарвар одамлар деб халойиқнинг кўзини чалғитиб юрган бир тўп одамлар: «Амир ислоҳот этди, намойишга чиқиб, бу ислоҳотни қутламоқ зарур», деб инқилобий кучларни намойишга чақирадилар. Эҳтиёт бўлмоқ зарур. Инқилобий кучларни қўлга киритиш учун қўйилган тузоқ ана шу. Бу ҳақда ҳамма одамларимизни мумкин қадар тез огоҳ этишимиз лозим ва халойиқнинг бу намойишга чиқмаслигини таъкидламоқ даркор. Унутманглар, амир лашкарлари ортида газотталаб муллаваччалар туради. Бу катта тўфонга пухта ҳозирлик кўрилмоқда.— Зайниддин ўтирганларга бир-бир кўз югуртиб олгач, Абдурахмонга қаради.— Энди Самарқанд билан ким алоқа боғлашини аниқлаб олсак.

Бу масъулиятли савол ўтирганлардан ҳар бирини чуқур ўйлантриб қўйган бўлса-да, жавобига ҳеч ким ошиқмас, тўғрироғи, журъат этолмас эди. Ниҳоят, Абдурахмоннинг: «Бу борада маслаҳатни ўзингиздан сўрардик», деган сўзларидан сўнг ҳамманинг фикрида шу бўлганиданми, ўтирганлар бир оғиздан маъқуллаб, Зайниддинга қараб қолишди.

— Яхши,— деди Зайниддин бир лаҳза жимликдан сўнг.— Менга кўрсатган ишончларингиздан бағоят миннатдорман. Агар рухсат этсангизлар, Абдурахмон ҳамроҳ бўлса.

Бу сўз биринчи галда Равшанни шу қадар қувонтирдими, у «Абдурахмон ака!» деб юборганини сезмай қолди. Йигилганлар ҳам Абдурахмонга қараб «борсинлар», деб қўйганларидан сўнг Зайниддин яна миннатдорчилик билдириб, ўрнидан турди, қолганлар ҳам ўринларидан кўзгалдилар.

Зайниддин Равшаннинг ёнидан ўта туриб:

— Айтган йигитингиз шу кишимидилар?— деди Абдурахмонга.

Абдурахмон бош силкиб, Равшанга қараб қўйди. Равшан бир оз қизариб, кўзларини Зайниддиндан яширишга интилди.

— Тортинчоқлик ишга зиён келтиради, мулла Равшан,— деб Зайниддин унинг елкасига қўл ташлади.

Хиёл ўтмай ёлғиз қолган Равшан нима қилишини билмай турганда, Абдурахмон кирди.

— Шаҳардан чиқишда жуда эҳтиёт бўлинг. Гулбодомнинг ҳарамдан ғойиб бўлгани ҳақида кечқурун ҳам бир неча бор жар солишди. Жарчилар ҳамон кўчада. Сарбозлар зир югуриб қолган. Ҳозирча сиз ва Бўри ака қулатган беш сарбознинг ўлими ҳақида ҳеч гап йўқ. Улар зимдан иш бошлаганга ўхшайди, эҳтиёт яхши.

— Хўп бўлади, Абдурахмон ака!

Абдурахмон Равшанга ер остидан бир қараб олгач, ташқарига чиқаётғиб, Равшанга қараб хиёл жилмайди:— Сиз шунда тулинг-чи...— деди-ю, супа томон юрди.

Равшан ҳеч нарсага тушунолмаб турганида тўсатдан остонада Гулбодом пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум, Равшан ака, тинчмисизлар, дадамлар яхшимилар?

— Ваалайкум ассалом, ўзингиз тинчмисиз?

Равшаннинг бояги жасоратидан асар қолмаган, у маъшуқаси олдида довдираб, кутилмаган бу учрашувдан ҳаяжонини босолмай энтикарди. У қанчалик интилмасин, бирор мос сўз топишга ожизлик қилар, боягина хаёлида чарх уриб, селдай ёғилиб турган сўз оқими шу топда аллақайёққа ғойиб бўлган, кўзи олдида ёрининг ажойиб сиймосигина ловиллаб ёниб, унга оташ пуркар эди. Равшан боягина тинимсиз ўйлаган сўзларини айтишга қарор қилди-ю, ўзини бир қадар босиб, ийманибгина:

— Хайрият, ўз кўзим билан кўрдим,— деб Гулбодомга яқинроқ борди.— Дадил бўлинг, қишлоқдан ташвишланманг, ёруғ кунга қараб кетяпмиз, ҳамма нарса орзу қилганингиздай бўлади.

— Айтганингиз келсин, Равшан ака! Сизнинг бу сўзларингиз кўнглимга далда беради. Сизни ўйласам, гайратим тошиб, чўлу тош кезиб, дод дегим келади, одам тўплаб, ноинсофларни қириб ташланглар, уруғини қуритинглар, деб айюҳаннос солсам, дейман.

— Гайратингизга офарин, Гулбодом! Бу сўзларингиз менинг ҳам бир гайратимга ўн гайрат қўшди.

— Илоҳим душманларингиз зерипо бўлсин, ниятингизга етинг...

— Раҳмат. Яхши кунларда учрашайлик. Ҳозир сабрдан бўлак иложимиз йўқ. Дийдор кўришгунча хайр, Гулбодом.

— Хайр, Равшан ака, худо ёр бўлсин!

Гулбодом ўз халоскорларидан бири билан сўзлашганини билмас, Равшан ҳам Абдурахмон айтгандай тунги жасоратини тамоман сир сақлар эди.

Равшан кўчага чиққанда, ой ёғдуси эрталаб ёққан қор усуда жимирлаб, кўзни қамаштирар, қоровулларнинг шақилдоғию жарчининг узук-юлуқ овозигина тун сокинлигини бузиб, аллақандай нотинчликни ифода этиб турар эди.

Равшан арк ёнидан кесиб ўтиб, Самарқанд дарвозага чиқиш хаёлида Регистон томон юрди. У зиндонга етмай жарчининг бояги даҳшатли овозини эшитиб, тўхтаб қолди.

— Ҳу, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар жилманглар. Кеча хуфтондан сўнг амиралмўъминин олампаноҳимиз ҳарамларидан тўрт заифа ғойиб бўлди. Билган ва кўрганлар бу ҳақда дарҳол ўрдага хабар қилсинлар, бунинг бадалига катта инъом олурлар. Бу худо беҳабар ожизаларни ўз паноҳига олмақчи бўлган ҳар бир кимса амиралмўъминининг аёвсиз қаҳр-ғазабларига дучор бўлғай... Ҳў, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар жилманглар. Кеча хуфтондан сўнг...

Жарчининг овози тобора узоқлашиб, ниҳоят, эшитилмай қолгач, Равшан зиндонга олиб чиқадиған зинапоё харсангларидан бирига ўтириб, мийиғида кулиб, енгил нафас олди. Сўнгра ўрнидан туриб, йўлга тушди. Зум ўтмай шаҳарни ўраб олган даҳшатли балад деворлар ортда қолди. Равшан қуршовдан қутулган кишидай ҳар замон орқасига қайрилиб қарар, унинг қулоғи остида гоҳ ажал минорасидан тирик одамни ташлаш ҳақидаги фармони олийни ўқиган ўша зарбоф тўвли кишининг, гоҳ

жарчининг, гоҳ қон йиғлаган нотаниш боланинг овози жаранглаб, ваҳм босгандай қадамини борган сари тезлаштирар эди.

5

Ҳарамдан тўрт канизнинг йўқолиши халачликлар учун айниқса оғир кўчди. Қизларнинг қочишидан Бузрук-хўжанинг хабарсиз қолганини эшитган Зокирбой ўзини ҳомийси оёғи остига ташлади. Қишлоқда шубҳали одамлар тобора кўпаяётгани, Равшан ҳали ҳам типчимаганини айтиб, тинтув ўтказиш учун одам сўради. Чошгоҳда ўн бешта сараланган сарбоз билан қишлоққа кириб келган Зокирбой ҳар бир хонадонни ўзи синчиклаб кўздан кечирди. Унинг телбаларча ҳаракатини кўрган одамлар ўзларини кулгидан тиёлмай, секин тескари ўгирилиб олардилар.

Зокирбой бутун қишлоқни ағдар-тўнтар қилиб бўлгач: «Икки киши мен билан юрсин, қолганлар шу ерда дам олиб ўтирсин, қизнинг отасиникига борамиз», деб икки сарбозни орқасидан эргаштирди.

Ҳодиқул дарвоза олдида ўтириб, дам-бадам бош чайқар, кўзларида нам қолмаган эди. Раҳмон тоғанинг сўзларига бошини қимирлатибгина жавоб қайтарар, танасига заҳарли илон чирмашиб олгандай тўлганар эди. Бу гал у амир одамлари, қишлоқ катталарини кўрганда ўрнидан туриб қўл қовуштириб туриш одатини ҳам тарк этди.

Зокирбой унинг рўпарасида садақа сўраб келган тиланчидай бир лаҳза сўзсиз турди. Ҳодиқулнинг қимир этмай ўтирганини кўриб, бир-икки йўталди. Ҳодиқул бу ногаҳоний бахтсизликдан бошқа ҳеч нарсани идрок этмас, яккаю ягона қизи кўзи олдидан нари кетмас, унинг сўнгги бор арвадан туриб: «Дадажон, мени қутқаринг, дадажоним, мени олиб қолинг», деб қилган илтижолари қулоқлари остида жаранглаб, эс-ҳушини ўтирлаган эди. У нотавонлигидан ўкириб-ўкириб йиғлагиси келарди-ю, бироқ ўзини босар, ички дард яна уни гирдобига оларди.

— Қизингизни қаёққа қочирдингиз, Ҳодиқул?

Зокирбойнинг овози устидан бир челақ сув қуйгандай Ҳодиқулни эсанкиратиб юборди. Энди унинг кўзларида қўрқув, андиша эмас, нафрат, ғазаб чақнарди. Зокирбой томон икки қадам қўйган эди, Раҳмон тоға қўлидан тортди:

— Қўйинг, Ҳодиқул, ўзингизни босинг!

Рангида қон қолмаган Зокирбой энди Раҳмон тоғага эпишди:

— Сиз билан ҳам алоҳида гаплашамиз, тоға!

Бу дағдаға Раҳмон тоғанинг суяк-суягидан ўтди-ю, аммо ўзини эшитмаганга олиб, тескари бурилган эди, Зокирбой унинг гирибонидан ушлади.

— Е ўғлинг билан Гулбодомни топиб берасан ёки суягингни зиндонда чиритаман, маккор!

— Худодан кўрқинг, Зокирбой, мен бир гуноҳсиз одамман. Ёқамни вайрон этишдан не фойда? Ўлимдан хабарим бор, бу гапдан хабарим йўқ.

— Хабарим йўқ?!

Зокирбой Раҳмон тоғани жон-жаҳди билан силтаган эди, у бориб дарахтга урилди. Ўрнидан турганда қутурган Зокирбой бориб, этигининг пошнаси билан елкасидан тешиб йиқитди, устига миниб олиб калта панжалари билан бўға бошлади.

— Айтасанми, йўқми, итдан тарқаган ёки жонингдан умидингни уздингми?

Раҳмон тоға нафас ололмайдан хириллар, Зокирбой эса қўлларини унинг томирлари бўртиб турган бўйнига тобора куч билан ботирар эди.

Ҳодиқул ўртага тушмоқчи бўлиб яқинлашганда, Зокирбой: «Яқинлашма!» деб тешиб, Раҳмон тоғанинг бошини кўтариб ерга икки-уч уриб олди.

Раҳмон тоға тамоман ҳолдан тойди. Соқол толалари орасидан қон аралаш кўпик оқа бошлади. Шу пайт аллақадардан пайдо бўлган Равшан ўқдай учиб келиб Зокирбойга ташланди. Бир мушт билан уни дадаси устидан ерга ағанашиб қорнига миниб, йўгон бўйинини темирдай панжалари орасига олиб, шу қадар сиқдики, оқсоқолнинг бурнидан тирқираб қон отилди. Ҳимояга ташланган икки сарбоздан бирини Бўри-дев, иккинчисини Ҳодиқул оёқлари остига олишганини кўрган Равшан:

— Иккаласини ҳам чалажон қилинглар, — дея Зокирбойнинг ёқасидан жуфтлаб, боя Раҳмон тоға бориб урилган дарахтга бошини уриб ёрди. Ниҳоят, икки-уч силтаб қўйиб юборди.— Мана сенга Равшан билан Гулбодом, — деб юзига сачраган қондан ҳазар қилгандай жирканиб ени билан артди. Ариқ бўйига бир қадам ташлаган эди, воқеадан хабар топиб етиб келган саккиз сарбоз унга ташланиб, қўлларини қайириб, арқон билан боғлашди.

Ҳансираб ётган Зокирбой сарбозларни кўриб, жон ҳолатда ўрнидан турди-ю, Равшаннинг рўпарасига келиб тўхтади. Унинг чақчайган кўзлари Равшаннинг газаб

тўла нигоҳига дош беролмади. Сарбозларга қараб буйруқ берди:

— Ушланг, бу баттолни! Амирликка қарши бош кўтариб, ҳарамдан қиз олиб қочган, унинг содиқ фуқароларига қўл кўтарган итваччанинг суяклари зиндонда чирисин!

Равшан вазмин турар, унинг ғазаб тўла кўзлари ҳамон истезҳо билан оқсоқолга тикилган эди. Майдонда биргина Раҳмон тоға қолган, Бўри-дев билан Ҳодиқул сарбозлар келиши билан ғойиб бўлишган эди. Равшанни сарбозлар олдига солиб олиб кетаётганда, тоға чидаб туролмади:

— Худодан қўрқмайсизми, Зокирбой? Бу қандай бедодлик! Инсоф, адолат борми сизларда ўзи? Қўйворинг болам бечорани, қўйворинглар, дейман!..

Раҳмон тоғани икки сарбоз кўкрагидан итариб чеккага чиқариб қўйди.

Равшан дадасига мурожаат қилди:

— Дадажон, беҳуда уринманг, қутурган итга бас келиб бўлармиди? Қўйинг, ажали етган одамнинг талвасасига халақит берманг.

— Нима? Овозини ўчир итваччанинг!

Сарбозлардан бири белбоғини ечиб, Равшаннинг оғзига тиқди. Икки сарбоз уни гузар томон етаклади.

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Майдалаб ёға бошлаган ёмғир селга айланиб, бир зумда ҳамма ёқни шалаббо қилди-ю, тинди. Бундай кезларда Бухоройи шарифнинг эшак минган икки киши тўқнашиб қолгудай бўлса, бири албатта орқага қайтадиган кўчаларида юриб бўлмайди. Лой тиззага уради. Қадам босган ерингиздан оёгингизни узишга кўзингиз етса, кўчага чиқасиз. Бундай пайтларда шаҳар қиёфаси янада тундлашар, кўкка бўй чўзган мадраса ва масжидлар ҳам бу сукунат масканида танҳо, кимсасиз қолганидан қовоғини солиб тургандай, атрофга ваҳм солар эди.

Тирикчилик деб ўтин орқалаб келиб, қайтишга улгурмаган саҳройиларгина совуқдан қалтираган ярим яланғоч бадалларини увода тўнларига ўраб, харидор йўқлигидан гамгин кўзларини кўкка тикиб ўтирардилар.

Қаердандир пайдо бўлиб қолган Бўри-дев бир чеккада шумшайиб ўтириб олиб, ўзига-ўзи гапираётган киши-

ни кўриб қолди. «Ҳодиқул ака!»— деди-ю, қўлидаги арқонни иргитиб, шошилинч унга яқинлашди.

— Ҳодиқул ака, ҳў Ҳодиқул ака,— устма-уст такрорлади Бўри-дев.

Ҳодиқул ола-кула кўзларини жавдиратиб Бўри-девга бирпас тикиб турди-да, сўнгра тўсатдан қалтироқ қўллари билан юзини беркитди.

— Йўқ, йўқ, мен гуноҳсиз бир бандаман, менга тегманг, урманг, мени, жон бой ака, этларимни қаранг, териси шилинибди. Гўшт ейсизми? Ха-ха-ха-ха, йўқ-йўқ, гўштни ўзим ейман.— Ҳодиқул тўғридан келаётган арвани кўриб, деворга кириб кетгудек ружанак бўлиб қолди. Бўри-девни имлаб:— Бу ёққа кел, тентак, қоч, сени ҳам урмасин, ҳў ана, сарбозлар келяпти, қоч! Эси паст одам экансан-ку, кел, деяпман!..— жон-жаҳди билан Бўри-девни чақира бошлади.

Бўри-дев ортиқ чидай олмади. «Э фалак, нималар қиляпсан ўзи?»— деди-ю, Ҳодиқулни бағрига босди, бошларини силади. Уни ёнига ўтқазмоқчи бўлди. Ҳодиқул яна талмовсиради:

— Йўқ, йўқ, менга тегма, урма мени деяпман! Вой, вой, вой бошим, урма, урма!..— деб Ҳодиқул чап томондаги торгина кўчага қараб қочди. Бўри-дев арқонини олиб, унинг орқасидан югурди. Ҳодиқул ғойиб бўлган эди. Бир зумда унинг изини йўқотди. Ғамгин қиёфада қайтиб келиб, Ҳодиқул боя ўтирган ерга тикилиб қолди. Кексароқ бир деҳқон:

— Васвас бўлиб қолибди. Қариндошингизми?— деди Бўри-девга.

— Ҳамқишлоғим. Йил айланмай ҳам заифасидан, ҳам қизидан ажраб, шу кўйга тушиб қолди шўрлик!

Кекса деҳқон бош чайқади:

— Қисматимиз шунақа экан-да, болам, шўр пешанада битилганини кўрамиз. Тақдирга тан бермай иложимиз қанча?

— Э, отахон, тақдирга тан беравериб шу ҳолга тушиб қолмадикми? Ёки тақдирнинг бундан ҳам оғирроқ кўргилиги борми? Бир бурда нонга зор бўлсак. Қани, айтинг-чи, шу изгиринда сиз азбаройи заруратдан бўлмаса ошпоқ соқолингиз билан тентираб юрармидингиз?

Чол бояги сўзларини совуққонлик билан яна такрорлади-ю, ўрнидан турди.

— Энди кетмаса бўлмайди, харидорларни ҳам ёмғир қочирди,— дея ўтинини орқалаб, секин кетди чол.

Бўри-дев бу жафокаш чолга боқиб, юрагининг алла-

қаери жиз этди. Ходиқул ғойиб бұлган кўча томон қаради. Кўзларида ғазаб чақнар, муштумлари бутун амирликни ағдариб ташлагудай қаттиқ тугилган эди. У икки мушти ожизлик қилишини ўйламас, ҳеч бўлмаганда унга алам етказган бир неча кишидан қасос олишга ошиқар эди. Бўри-дев ўч олиш йўлини қулай фурсат топшда, деб биларди. Ходиқулнинг аянч аҳволи уни қаттиқ ташвишга солган эди. Бўри-дев Раҳмон тоғани Ходиқулнинг аҳволдан хабардор қилиш учун ишшилишч қишлоққа бериш зарурлигини ўйлаб, арк томон юрди. Арк дарвозасига яқинлашганда, унга афсусланиш билан бир лаҳза тикилди-ю, хўрсиниб зиндон томон кетди.

2

Аркка кираверишдаги йўлак тундай зим-зиё ва кимсасиз. Аҳён-аҳёнда арк аъёнларининг дўқ-дўқ юриб ўтиб туриши тунги соқчиларни эслатарди. Дарвоза олдидаги ва йўлак бўйлаб ҳар икки қадамда турган сарбозлар гувала ҳайкалга ўхшарди. Улар бир-бирлари билан гапиримас, ўтган-кетганларга нурсиз кўзларини мўлтиллашиб қарабгина қўйишарди. Бу ердаги юракни сиққудек жимликни обхоналардаги бандиларнинг гоҳ-гоҳ эшитиладиган фарёдларигина бузиб турарди.

Равшан икки кундан бери обхонада ётибди. Захдан кўкариб кетган девор гишталари орасидан тупроқ нураб турган бу каталакни сағанадан сира фарқ қилиб бўлмайти. Кичкинагина эшикдан кириладиган бу гўристонни ёритадиган бирорта ҳам туйнук йўқ. Сув чиқиб ётган ерга увада бир бўйра ташланган. Равшан бурчакда бошини деворга тираб ўтирибди. У энди атрофида содир бўлаётган воқеаларнинг моҳиятига тушуниб етган, амир ва арк деганда кўз олдида адолатсизлик, топбағирлик, зулм ва юзлаб аламдийда кишилар жонланарди.

— Қутурган итлар тўдасининг адабини бериб қўядиган дамлар яқинлашмоқда. Ушанда яхшилаб орани очик қилиб қўямиз, кўнрақлар!

Равшаннинг лаблари шивирлаб, ўрнидан туриб кетди. Бироқ қўл-оёқларидаги кишан шалдираганда, боши яна қуйроқ эгилди. Оёқлари гавдасини кўтаролмай қалтираб, тиззалари букилди. Икки кундан буён туз тотмаганини эслади. Бориб жойига ўтирди. Энди хаёлини Гулбодом чулғаб олди. Шу йўлакнинг ичкарасидаги ёвуз ва жирканч панжаралардан уни қутқариб қолган Абдураҳмонни хотирлади. Йўлакдаги қонли олишувни эслаб,

дадилланди. Равшан мулойимгина жилмайиб қўйди. Хуррият, эркин замон тўғрисидаги ширин хаёл оғушида маст бўлиб, бошини деворга тиради. Кўзини энди юмган эди, оёқ дупурини эшитиб ўрнидан турди. «Олиб чиқ!» деган хитобдан сўнг эшикка яқинлашди. Ёнидаги обхона эшиги очилиб ёпилди. Кимнингдир «Зайниддин!» деган овози эшитилди. Равшан «Зайниддин!» деб бир неча бор ўзича пичирлаб: «Наҳотки, ўша шер табиат кимсани қўлга туширишган бўлса! Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Унга ҳеч кимнинг кучи етмайди. У хурриятга бошлайдиган забардаст одам!» деди ўзига-ўзи.

Равшан эшикка яқинлашиб, диққат билан қулоқ солди. Юраги қаттиқ дукиллай бошлади.

Зайниддинни кўз олдига келтиришга уриниб кўрди. Унинг ўйчан кўзлари Равшанга қараб: «Дадил бўлинг, ҳали қийинчиликлар олдинда, жасорат тўплаб, қатъий ҳамлага ҳозирланинг!» деяётгандай маъноли боқарди.

Равшан маъюс бўлиб орқага қайтди: «Ҳамиша дадил бўламиз, Зайниддин ака, хотирингиз жам бўлсин», деди ўзича...

3

Зайниддин билан Абдурахмоннинг Самарқанд сафари Бухорода инқилобий вазиятни анча кескинлаштирди. Энди меҳнаткашлар оммаси амирликни емириш учун курашга отланди. Гоҳ шаҳарда, гоҳ қишлоқларда тез-тез бўлиб турган норозиликлар амирликни жиддий ўйлантириб қўйди. Амирлик бамисоли қудратли тўлқинда писта пўчоғидай қалқиб, шамол ихтиёрида қолган кемага ўхшарди. Амир ва аркони давлат юртни бошқариш у ёқда турсин, эртага қандай фожиалар бўлишини билолмай, хатарда қолган пойлоқчидай дағ-дағ титраб, жон сақлаш пайига тушган эди. Амир Олимхон салтанатни хавф-хатардан холи тутушнинг бирдан-бир йўлини инқилобий кучларни емириб ташлашда, деб бутун куч ва воситаларни шунга сафарбар этди. Аммо бу билан у эл норозилигини янада оширар, инқилоб тарафдорлари кун сайин кўпайиб борар эди.

Таҳликада қолган арк аҳли ҳийла йўлига ўтди. Улар турли ислохотлар тўғрисида фармон чиқариб, элни бир қадар тинчлантирмоқчи, намоёнлар уюштириб, инқилобчиларни қўлга туширмоқчи бўлдилар.

Шундай воқеалардан бири тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг илк баҳорида бўлиб ўтди. Жума кuni эди,

Амир ислоҳот тўғрисида фармон чиқарди. Уша куниёқ инқилобий кайфиятдаги ёшлар бир неча ерда йиғилиш ўтказдилар, унда ислоҳот муносабати билан шанба куни намойиш ўтказиш масаласи ўртага қўйилди.

Ана шундай йиғинлардан бирида Зайниддин бу иш-ни номақбул, деб қарши чиқди.

— Менимча,— деди Зайниддин ўзига хос вазминлик билан шерикларига мурожаат қилиб,— бу ислоҳот учун амирга миннатдорчилик билдириш керак эмас. Иккинчидан, эшитишимча, агар ислоҳот муносабати билан ёшлар намойиш ўтказсалар, амир бундан инқилобчиларни қўлга олиш ва қаттиқ жазолаш учун баҳона сифатида фойдаланмоқчи эмиш. Шу вайдан намойиш ўтказишга қарши-ман.

Бурчакда ўтирган Мирза Назрулла ҳам Зайниддиннинг фикрини маъқуллаб, ўз мулоҳазаларини ўртага ташлади. Аммо Мирғиёс бошчилигидаги бошқа бир тўда бу фикрга қарши чиқиб, намойиш ўтказиш зарурлигини таъкидлади. Шундай қилиб, йиғилиш аниқ бир қарорга келмай тарқалди.

Зайниддин шанба куни эрталаб ўз шогирдларидан бирини «Баракат» магазини олдига юборди. Намойишчилар шу ерда тўпланиши керак эди. Борди-ю, намойиш бошланса, у тезда Зайниддинни бундан воқиф этиши керак эди.

Зайниддин Когонга қочишни мўлжаллади. Чунки намойиш муносабати билан аксилинқилобий кучларнинг янада қутуриб, хуруж қилиши табиий эди.

Эртаси куни Зайниддин хужрасидан чиқмади. Шогирдини кутиб ўтирди. Аммо соат ўнлардан ошганда у истиқомат қилаётган Кўкалдош мадрасасининг орқа томонидан аксилинқилобчиларнинг шовқин-сурони эшитилиб қолди. Зайниддин дарчадан кўчага мўраллаган эди, ҳар томондан муллалар бошчилигидаги бир тўда жаҳолат-парастларнинг «Во шариято!..» деган ҳайқирикларини эшитди. Энди хужрадан чиқиш маҳол, аксилинқилобчилар уни дарҳол ваҳшийларча ўлдирिशлари мумкин эди.

Тахминан бир соатча Зайниддин хужрада товуш чиқармай ўтирди. Ниҳоят, мадраса томондаги эшикдан шогирдининг овозини эшитди.

— Устоз, намойиш бошланди. Амир одамлари Самарқанддан келган бир тўп большевикларни ҳам калтаклар билан кутиб олдилар. Улардан кўпини уриб ўлдирдилар. Тўс-тўполон ичида намойишчилар билан аралашиб кетиб, сизга вақтида хабар беролмадим. Аммо намойиш кўпга

чўзилмай бузилди, тарқалди. Аксилинқилобчилар кўп одамларни қўлга олиб қамадилар.

Зайниддин шогирдига топшириқ берди:

— Йўқса, сен зудлик билан Абдурахмонни топиб айт, бор одамларни шаҳардан тезда қочирсин, фурсат чекинишни тақозо этади.

— Хўп бўлади, устоз, ўзингизни эҳтиёт қилинг, ғазотталаб бир тўда муллалар шаҳарда қутурган итдай изғиб юрибди.

— Яхши, сен тез боргин энди, хайр!

Фурсат қўлдан кетган эди. Қутулиш чораси йўқ. Зайниддин ҳужра эшигини маҳкамлаб олиб, кечаси билан ҳеч қаяққа жилмади. Аммо унинг бу эҳтиёткорлиги фойда бермади. Эртаси куни якшанбада қушбеги одамлари мадрасага бостириб кирдилар. Зайниддиннинг ҳужраси олдида «ғазотталаблар» тўпланиб қолди. Улар ҳужра эшигини жон-жаҳдлари билан ура бошладилар. Ора-сира бир-бирлари билан суҳбатлашар эдилар. Улардан бири: «Бу ҳужра эгаси оддий одам эмас, инқилобчи, унинг беҳисоб одамлари бормиш. Албатта қочиб кетган», деди.

Қўшни ҳужрада истиқомат қилувчи наманганлик Ҳожи деган муллавачча Зайниддинга ўзини яқин тутиб юрарди. Ана шу наманганлик Ҳожи қушбеги одамларининг олдида чиқди:

— Сиз қидирган одам ҳужрасида бекиниб ётибди,— деди ва бир оз иккилапиб тургач:— Шу кечаси ана шу ҳужрада инқилобчилар мажлис қилдилар. Самарқанддан большевойлар келибди, шу ерда бўлишди,— деб ёлғон ҳам қўшиб қўйди.

Қушбеги одамлари бу сўздан кейин ҳужра эшигини янада шиддатлироқ тақиллата бошладилар. Ичкаридан жавоб бўлмади. Шунда улар эшикни синдириб, ёпирилиб кирмоқчи бўлдилар.

Ҳеч қандай илож ва чора қолмаган эди. Зайниддин чор-ночор ҳужранинг орқа деразасидан ўзини кўрсатиб, настига тушди. Вазири аъзам одамлари унинг ёқасидан бўғиб, кўчага улоқтирдилар.

Уни «ғазотталаб» муллалар ўраб олишди. Муштлай ва тепкилай бошладилар. Қаердандир пайдо бўлиб қолган Бўри-дев ўзини Зайниддиннинг устига ташлади ва уни калтак остидан қутқарди. Бироқ қушбеги одамлари уни зудлик билан фойтонга ўтқаздилар.

Шундай тўполон билан банди амир аркига олиб келинган эди. Уни вазири аъзамга юзлаштирдилар. Вазир зиндонга буюрди. У обхоналардан бирига ташланди. Би-

роҳ соатдан кейин сафдошларидан яна икки киши олиб келинди. Шу орада ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги бир ўспиринни ҳам олиб келдилар. У боланинг бош ва қўлларига миҳ қоқилган, ҳамма ёғи қонга беланган эди. Кечгача яна юздан ортиқ шубҳали одамларни шу ҳолда келтириб, обхоналарга ташладилар, бир қисм бандилар зиндонга олиб кетилди.

* * *

Мирғазаб бандининг отини айтиб чақирганда, у бир дақиқа жавоб бермай ўтирди. Аммо бу ҳеч қандай фойда бермаслигини ўйлаб, обхона эшигига яқинлашди.

Уни обхонадан чиқариб арк дарвозаси олдига судраб келтирдилар.

Арк дарвозаси олдида амир дарбонлари, зарбоф тўнли қушбеги ва бошқалар саф тортиб турардилар. Қушбеги Зайниддинни кўриши биланоқ одамларга қараб:

— Бу киши ўша қишлоқиларга йўл-йўриқ бериб турган инқилобчими?— деб баланд овоз билан сўради.

— Ҳа, ўша бединлар ҳомийси, бадбахт,— деб жавоб қайтардилар улар.

Қушбеги бу фикрни яна бир неча кишидан тасдиқлатгач, қўлидаги рўйхатга кўз ташлади ва мирғазабга қараб ишора қилди. Улар Зайниддинни бировга опичтириб, орқасини яланғочладилар ва икки томондан туриб таёқ билан ура бошладилар. Уларнинг калтаклари худди темирчиларнинг қизиган темирни навбатма-навбат болғалашига ўхшарди. Зайниддин тишини тишига қўйиб бардош берди. Шу пайт кўзи қушбегига тушди. У тескари қаради. Зайниддин гоҳ ҳушдан кетар, гоҳ ўзига келиб, разм солганда, мирғазабларнинг ҳар гал баб-баравар санаб калтаклаётгани қулоғига элас-элас чалинар эди.

Етмиш беш дарра тушганидан кейин Зайниддинни оёғидан судраб, зиндонга ташладилар. У ҳушига келганида, маҳбуслар уни ётқизиб, боши остига иккита гишт қўйдилар. Зайниддиннинг нафас олишига ҳам ҳоли қолмаган эди.

Регистон томонидан эшитилаётган «Во шарпато!..» деган ҳайқириқлар тобора кучайиб, қулоқларни қоматга келтирар, мирғазаблар навбатдаги гуноҳсизни дарров ургани стаклар эди...

4

Учинчи куни Равшан ўтган обхона олдида Бузрукхўжанинг йиғламсираган овози эшитилди. У тинмай

бидирлар, гуноҳидан кечишни қон қақшаб ёлвориб сў-
рар эди:

— Амирим, бир қошиқ қонимдан кечсинлар, ўша қиш-
лоқда бош кўтарган худо беҳабарни бир оз кечикиброқ
қўлга туширдик, амирим, бу итваччангизнинг гуноҳини
кечиринг, амирим...

— Тур ўрнингдан, Бухоройи шарифдай қадамжо ер-
да большевойларнинг измида иш тутаётганлар қишлоқ-
ларимда ҳам пайдо бўлган экан, бу сенинг азбаройи
уқувсизлигингдан нишона! Мен бу ишни сенга юклаган
эдим. Ҳар бир шундай шубҳали одам салтанатим искан-
жасига дош беролмай тавба-тазарруга келсин!

Бузрукхўжа ўрнидан энди турган эди, амир унга яна
савол берди:

— Бутун бир қишлоқни талотум қилган Равшан исм-
ли оёқяланг ушландими?

— Тақсирим, у nobакор муборак оёқларингиз остида
ётибди.

Бузрукхўжа обхонага ишора қилди.

— Суяклари зиндонда чирисин. Тинтув қилинсин. Бу-
тун шериклари ҳам ҳибс этилсин!

— Олампаноҳимизнинг айтганлари бажо келтири-
лади.

Аъёнлар арк томон кетгач, кўп ўтмай кимдир: «Олиб
чиқинг!» деб хитоб қилди. Эшик ғийқ этиб очилди. Қис-
қичдай панжалар Равшанни йўлакка судради. Икки мир-
газаб унинг икки ёнига ўтди. Арк дарвозаси томон бош-
лашди. Регистон одам билан лиқ тўлган. Равшан яқин-
дагина кўп қатори ўзи ҳам минорадан ташланган аёлни
мажбуран томоша қилганини эслаб, одамларга тик қара-
ди. Ҳамманинг кўзи унга тикилганини кўриб, бир оз ваҳм
босди. Оломон ичида бир зум норозилик овозлари эши-
тилди-ю, сарбозларнинг аралашуви билан дарҳол тинди-
рилди.

Миргазаблардан бири арк девори устидаги очиқ
эшикка (амир маҳбусларининг жазоланишини шу ердан
кузатарди) қараб, боши ерга теккудай икки букилиб
таъзим бажо келтиргач, бугунги маҳбуснинг амирал-
мўминини газабига дучор бўлиб, етмиш беш даррага
ҳукм қилингани тўғрисидаги фармони олийни ўқиб эшит-
тирди. Яна оломон ичида ғала-ғовур бошланди. Равшан
энди қаддини тик тутиб, одамларга қараб самимий жил-
майди. Икки ёнидаги миргазаб Равшаннинг ҳеч кимни
назар-писанд этмай, ўзини бу қадар эркин тутишидан
газабланиб, қўлларини қайириб, ерга қаратиб ётқизиш-

ди. Учинчи мирғазаб Равшаннинг титилиб кетган кўйлагини елкасигача суриб қўйди.

Шоп мўйлов ҳайбатли бир мирғазаб енг пимарди. Унинг кўлида қизғиш чарм дарра. Ичига қум тўлатилган билак йўгонлигидаги даррани мирғазаб синчиклаб кўздан кечиргач, унинг дастасини ўнг қўли панжалари орасига олиб, ҳавода бир-икки ўйнатиб кўрди. Сўнгра Равшаннинг устига келди.

Регистон кимсасиз қолгандай, жимлик чўкди. Ҳаманинг кўзи Равшанда. Ҳар ер-ҳар ердан: «Шўрлик, ёшгина экан», «Кўтара олармикан-а?», «Ота-онасининг ҳоли не кечди экан?» деган овозларни Равшан барала эшитиб ётар, булар далда бергандай ундаги кўрқув ўрнини аллақандай ўзида йўқ бир жасорат эгаллаган эди. Равшан орқасида ачиниш билан кузатиб турган юзлаб жуфт кўзлар унга хайрихоҳлик билдираётганига ич-ичидан севинди, бечораларнинг тарафдорлари кун сайин кўпаяётганини аниқ ҳис этгандай бўлди.

Равшан нафрат тўла кўзларини мирғазабга тикди. Назарида мирғазабнинг тиззалари қалтираётгандай бўлди. Истеҳзо билан кулган эди, мирғазабнинг «ҳиҳ» деб хириллагани-ю, зарб билан тушган биринчи дарранинг «шап» этган овозини эшитиб, кўзини юмди. Регистондагиларнинг кўпи тескари қараб олди.

Ўн даррадан ошгач, мирғазабнинг юз-кўзларидан тер қуйилса-да, ғазабдан гезарган лабларини қимтиб, дарра туширишда давом этар эди. Зарб билан тушаётган ҳар бир дарра Равшаннинг этларини бурдалаб, қон аралаш атрофга сачратарди.

Йигирма беш... ўттиз беш... қирқ... қирқ беш... Равшан ўзидан кета бошлади. У кўзини куч билан катта-катта очиб қараган эди, атрофдаги одамлар гир айланиб, кўнгли беҳузур бўлди. Яна қарамоқчи бўлиб кўзини очишга бир-икки уринди. Аммо энди тамоман ҳушидан кетган эди.

Фармони олий бажо келтирилишига санокли дарралар қолди. Калтаклаётган мирғазабнинг ёнидаги шериги овозининг борича бақириб, ҳисобни билдирмоқда:

— ...Етмиш уч, етмиш, тўрт, етмиш беш!..

Дарра урган мирғазаб бир чеккага чиқиб, дастрўмоли билан терларини артаётганда, фармони олийни ўқиб эшиттирган бақалоқ мирғазаб оломонга қараб олампаноҳ амиралмўминининг умрлари боқий, давлати ҳумоюнларини зиёда бўлишини тилаб, фотиҳага қўл очишга ундарди.

Икки киши келиб, Равшаннинг икки оёғидан кўтаргач, яна ҳалиги бақалоқ мирғазабнинг овози эшитилди:

— Амиралмўъминин фуқароларини йўлдан тойдирган ва ҳарамдан қиз олиб қочган бадбахтнинг жазоси шу,— дея қўлини Равшанга бигиз қилиб кўрсатди. Сўнгра ҳалиги икки кишига буюрди:— Олиб бориб зиндонга ташланг, суяклари чириб, эти қуртларга ем бўлсин! Амиримнинг хоҳишлари шундай!

Фармонбардорлар Равшанни судраб, Самарқанд дарвоза томон юришди. Бир печа киши Регистонда қолган қонли из атрофини ўрашди. Қолганлар бошларини қуйи солганча ҳар қаёққа тарқаб кетишди.

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Зиндон арқдан Самарқанд дарвоза томон кетаверишдаги йўлнинг ўнг томонида бўлиб, тепалик устига қурилган. Унинг атрофи баланд девор билан ўралиб, узоқдан улкан хумдонни эслатади. Унинг вазмин дарвозаси олдида ҳамиша икки сарбоз туради. Зиндонга киришингиз билан ҳовли сатҳидан деярли бўй баравар пастлякдаги катта уй диққатни жалб этади. Бу ерда қўл-оёғи кишанланган маҳбуслар сақланади. Қоронғи ва ўта захлигини ҳисобга олмаганда молхонадан сира фарқи йўқ. Ҳовлининг чап томонидаги йўлакдан кирилса, ичкарима-ичкари икки хонага ўтилади. Бу ердаги қудуқларда умрбод ҳибс қилинганлар махсус назорат остида сақланади.

Равшан ташқаридаги катта зиндонхонага олиб келиб ташланди. У чалқанча ётиб, араг нафас олар, дарра этини шилиб, жароҳатланган елкаси совуқда юшқа муз билан қошлашиб, дафъатан қараган одамни ваҳм босар эди.

Қўлида сопол пиёлада сув тутган пахмоқ соқолли қирқ беш-эллик ёшлардаги маҳбус Равшаннинг бошига энгашиб, бир оз қулоқ солгач, атрофини ўраган маҳбусларга:

— Тирк,— дея хурсандчилигини билдирди. Ўзи Равшаннинг бошини авайлаб кўтариб тиззасига қўйди. Равшан кўзини хиёл очган эди: «Сув ичинг, иним», деб пиёладаги сувни унинг оғзига олиб борди.

Равшан сувдап бир-икки ҳўплади-ю, бошини яна ерга қўйди. Кимдир иккита гишт келтириб, унинг боши остига қўйди. Равшан ўша кунни қайтиб кўз очмади. Уни

ўраб олган бандилар ачиниш билан бош чайқаб, ўринларига бориб ўтириб, ҳар ким ўз иши билан машғул бўлди.

Маҳбусларни боқиш учун амирликдан ҳеч қандай маблағ ажратилмаганидан зиндондагилар бўз тўқиб, арқон эшиб, кун кўришарди. Кўпчилик маҳбусларга эса жума кунлари зиндон девори остида ўтириб, тиланчилик қилишга рухсат берилар, улар топган уч-тўрт чақани ҳам зиндонбонлар юлиб олар эди.

Равшан бандилар билан таниша бошлади. Замон но-бошлиги, амирлик салтанатининг қалқиб тургани, ҳуррият тобора яқинлашаётганини айтиб, ҳаммани ўзига ром қилиб олди. Улардан ҳар бирининг қалбида тугён урган норозилик аста-секин амирликка нисбатан нафратга айлана борар, бу нафрат эса қасоскорликка ундар эди. Бундай кезларда Равшан атрофида ўтирганларга завқ ва гурур билан боқар, хаёлини Абдурахмон ва жамиятнинг бошқа аъзолари қамраб олиб, томирларига қон югурар, зелимларни қириб ташлаш учун курашга даъват этар эди.

2

Шаҳарда аҳвол тобора оғирлаша бошлади. Большевиклар билан алоқадор деб гумон қилинган дуч келган киши суриштирилмай, қаттиқ жазога тортиларди. Жазоланганлар кўпайган сари уларнинг тарафдорлари ундан ҳам ошиб борар, бу амирликни жиддий ташвишга солиб, тобора қутуртирар эди.

Абдурахмон бу галаёнлар атрофидаги одамларнинг бошига ёмон оқибатлар олиб келишини ўйлаб, иложи борича шаҳарда камроқ кўриниб иш олиб бориш зарурлигини уқтирар, ўзи ҳам бот-бот қишлоқма-қишлоқ юрар эди.

Бугун тонг ёриши билан унинг шаҳарни тарк этишига эса Гулбодом сабаб бўлди. Кеча уйга кеч қайтишига қарамай, дарвоза олдида уни бувиси кутиб олганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

— Тинчликми, бувижон, нима гап? — қараб қолди Абдурахмон бувисига.

— Тинчлик, ўғлим, тинчлик. Уйда ўтиравериб зерикиб, сени пойлаётган эдим, — деди Хандон буви ҳаяжонини яшириб. У совимасин, деб сандалнинг бир четига қўйган бир коса мошкичирини неварасининг олдига қўйди. Катта чойнакдаги чойдан бир пиёла қўйди. Ўзи сандалнинг пойгагида ўтириб, дераза томон қараб, ўйланиб қолди.

Абдурахмон бувисини бундай ҳаяжонланган ҳолда камдан-кам учратар, бу бирор жиддий воқеа содир бўлганидан нишона берар эди. Ҳамиша кулиб юришидан маҳаллада ҳамма уни Хандон буви деб чақирарди.

Абдурахмон мошкичиридан бир-икки чўчилаб, суриб қўйди. Пиёладаги чойдан хўшлаб, бувисидан сўради:

— Бувижон, нима бўлди?

Хандон буви кўзини деразадан олиб, дастурхон шокиласини бармоқлари орасида бирпас ўйнаб турди-да, ётиги билан сўз бошлади:

— Ўғлим, Гулбодом кейинги ҳафталарда оғзига ушоқ олмайди. Кун бўйи йиғлайди, кечалари тиканга ағанагандай инграб чиқади. Бир-икки оғиз очганимда: «Йўқ, ўзим, тобим келишмай турибди», деб қўя қолган эди. Кеча олдимга ўтқазиб: «Қани, очигини айтинг, бўлмаса сизни қизим демайман», десам, ичи тўлиб турган экан, дабдурустан йиғлаб юборди. Бошини силадим, юз-кўзларидан ўпиб, юпатдим. Йўқ, бўлмади. «Нега дадам келмайдилар, бирор нарса бўлганми, мендан яширманг, бувижон», деб ўзини бўйнимга ташлаган эди, юрак-бағрим эзилиб кетди.

— Дадангизнинг орқасига одам қўйилган, у бу ерга келса ёки сиз у ёққа боргудай бўлсангиз, ўша заҳоти туюққа илинтиришади, демабсиз-да, бувижон.

— Бе-е, айтмаган гапим қолмади. Соғинибди-да, болам, бир хабар олиб келсанг бўларди. Бўлса, келиб кетарди. Кейин: «Равшан акамларданам дарак йўқ», деб ерга қаради. «Равшан аканг ким, қизим?» десам, «Қариндошим», дейди.

Абдурахмон суҳбатга тезроқ хотима бериш зарурлигини пайқаб, бувисига яқинроқ сурилди. Унинг суяклари туртиб чиққан елкаларига қўлини қўйиб, мулойимлик билан сўзлади:

— Бувижон, Гулбодомга бориб айтинг, мен эртага саҳарда Халачга бориб, хабар олиб келаман. Эртага душанба. Жума куни қайтиб келганимдан кейин уни Равшан акасининг олдига юборамиз. Гулбодомни тинчитинг. Ўзингиз ҳам дам олинг, хўпми?

Хандон буви дастурхонни йиғиб, неварасига ўрин солиб берди-да, ўзи ҳовлига чиқди...

Абдурахмон қишлоққа кириб келганда кун ёйилиб, қуёш нурлари дала-қирни бағирлаб ётарди. Данғиллама уч-тўрт иморат атрофидаги нураб турган пастқам пахса деворлар олдида қабристондаги баҳайбат сағаналарга ўхшарди. Бутун қишлоқ бир-бирига яқин жойлашган ўттиз-

қирқ ана шундай ихотали қўралардан иборат эди. Бу деворлар тагидаги ахлат уюмлари атрофида гўнғиллаб, гужгон ўйнаётган пашшалар юракни гаш қиладиган манзаранинг нохушлигини янада оширарди.

Абдурахмон гузар олдидан ўтиб, чапга бурилди-ю, Гулбодомлар ҳовлисига кўзи тушиб, юраги шигэ этди. Ҳовли ўрнида кичик майдонча. Унда-бунда бузилган иморатнинг ғишт парчалари ва тупроқлари уюлиб ётарди. Абдурахмон ўнг қўлдаги дарвоза олдида тўхтаб, чақирди:

— Раҳмон тоға, ҳў Раҳмон тоға!..

Ичкаридан «Ҳозир!» деган хаста овозни эшитиб, дарвозадан бир қадам нарироққа бориб турди.

Раҳмон тоға дарвозани очди-ю, Абдурахмонни кўриб, ёш боладай ўзини туюлмамай йиғлаб юборди.

— Келинг, болам, қани, ичкарига. Тинчмисизлар? Равшанжондан хабар борми? Гулбодом саломатгинами?

Эшикдан кириб улгурмасданоқ дўлдай ёрилган бу саволлар Абдурахмоннинг баттар хунобини оширди. Назаарида бутун қишлоқ мотам тутгандай қалбида вазминлик ҳис этди. Ўша дастлабки келиб ўтирган айвонга яқинлашиши билан: «Мени қўйворинлар, жаллодлар, мен амир бўламан, мен ҳокиминг бўламан, эшитяпсанми?» деган даҳшатли овоз уни баттар саросимага солди, ўрнидан туриб, атрофга аланглаётган эди, Раҳмон тоға бош чайқади:

— Шўрлик Ҳодиқул ҳам адои тамом бўлди. Қизи билан бирга ҳовлисини ҳам қарзи бадалига деб бузишиб, ускунасини ташиб олишди. Ўзини Бўри-дев билан амаллаб шаҳардан олиб келганимиздан буён шу аҳвол, яккаш бақиради. Бу кўргилик етмагандай, қўзини ҳам парда тўсган шекилли, бир-икки овқат олиб борсак, ҳидини сезиб тимироскилай бошлади. Ўшандан буён овқатини ҳам бир амаллаб едирамизу, яна ўз ҳолига қўямиз. Бўлак иложимиз йўқ, болам,— дея яна кўзига ёш олди чол.

Абдурахмоннинг бошига биров болта билан ургандай, таваси зирқирай бошлади. Қўллари билан икки чаккасини қисиб, ўрнидан турди. Овоз чиққан кичкина хона томон юрди. Раҳмон тоға олдинроқ бориб, эшикдаги қулфни очди. Сабр қилинг, болам, деб олдин хонага ўзи кирди.

Бўй-эни икки қадамдан келадиغان хона бурчагидаги чурук кўрпача устида гужанак бўлиб ўтирган Ҳодиқул шарпани сезиб, ўрнидан тура пайпаслаб эшикка яқинлашди.

— Йўқ, қўймайман, бунда катта базм бўляпти, нодонлар! Амирлик билан ўйнашсанг каллангни сапчадай узиб ташлайман, қоч, яқинлашма!

Ҳодиқул қалтироқ қўллари билан кимнидир тимирос-

килаб қидирар, овози қалтирар эди. Раҳмон тоға икки қўлидан маҳкам қучоқлаб, тушунтирмоқчи бўлди:

— Абдураҳмон келдилар, Ҳодиқул, Абдураҳмон, эшит-япсизми, тинчланинг, Ҳодиқул!

Ҳодиқул баттарроқ асабийлашиб, йиғи аралаш бақирди:

— Амирнинг олдига не ҳад билан кирдинг! Йўқол, эшаклар, ҳайвонлар...

У ҳолсизланиб йиқилди. Раҳмон тоға Ҳодиқулни қўлтигидан тортиб, кўрпача устига ётқизди.

Абдураҳмон хомуш айвонга чиқди. Афсусланиш билан бош чайқаб, хона эшигига қулф солган Раҳмон тоға Абдураҳмоннинг рўпарасига келиб ўтирди. Абдураҳмон кейинги икки-уч йил ичида тоғанинг таниб бўлмас даражада қариганини энди пайқайди. Қизарган кўзлари тез-тез ёшланиб турарди. Раҳмон тоға қўлидаги қийиқча билан бот-бот кўзини артарди. Соч-соқоли, ҳатто қалин қошларигача опшоқ оқарган. Қуёш қорайтирган юзидаги ажинлар гам-гусса кўланкасидай чеҳрасини хиралаштирибди. Озгип елкалари икки ёққа туртиб, қаддини эгибди. Ҳар замонда ўнг қўли билан белини уқалаб қўяди.

Раҳмон тоға совиб қолган чойдан қўйиб, Абдураҳмонга узатди. Унинг ўзига тикилиб қолганини кўриб, изоҳ бергандай гапирди:

— Ҳаёт машаққат билан ўтганидан кейин филни ҳам пашша қиларкан, ўғлим. Бу мусибатлар — қишлоқилар бошига тушган қулфатлар ҳаммамизни адоий тамом қилди, болам. Биттаю битта суянганим Равшанжоннинг онаси эди. Не азобларни кўрмади шўрлик, тирикчилик деб ўпкадан айрилди. Охири нафаси чиққунча чарх йиғирди, далага чиқиб, хас-чўп териб, қора қозонни қайнатди. Охири дош беролмади, ерга қўйганимизга ҳафта ўтса, йил бўлади.

Раҳмон тоға орқа ўгириб бирпас жим қолди. Сўнгра хаста, ҳазин овоз билан сўзини давом эттирди:

— Бу ёқда жиянингизга куяман. Гўринг куйгур Зокир, Бузрукхўжага боринг, қуруқ борманг, ҳамма гап ўшанда, деб мени лаққа туширди, бир парча еримиздан ҳам жудо қилди. Равшанни чақириб берса ҳам садқан сар эди, болам.

Раҳмон тоға яна ўпкаси тўлиб, кўм-кўк томирлари бўртиб чиққан қўллари билан қийиқчасини кўзларига босди. Абдураҳмон таажжубланди:

— Нечук, тоға? Ахир Равшанни Зокирнинг ўзи зиндонга ташлаттирган эди-ку!

— Жон аччигида эс қочаркан, болам. Мекалайнинг ўнта тилласини қўлимга тутқазиб, бир бурда қоғозга бармоғимни бостириб олди. «Боринг Бузрукхўжага, Зокирбой сизга бериб юборди, деб олдига қўйиб, секин дардингизни айтинг, иншоолло, Равшанни олдингизга солиб олиб келасиз», деди. Қайтиб келсам, ерни ўзига хатлаб олибди. Ҳол йўқ, болам, бу ёқда ёлғизлик. Ҳодиқулни ташлаб кетишга кўзим қиймади. Тирикчилик бир нав ўтиб турибди. Равшанжонни кўрсам, кейин нима бўлса ҳам майли эди болам. Ҳодиқул шўрлик Гулбодомни Равшанга қилайлик, деганда тортгудай бир кафт донимиз йўқ, сабр қилинг, деган эдим. Бир ёқда бу алам ичимни кемиради. Не кунларга қолдик, деб бунга бир куяман, ёруғликдан дарак борми ўзи, болам?

— Хафа бўлманг, Раҳмон тоға, бир сиз эмас, жамики қишлоқларимизда деҳқоннинг ҳоли шу. Кўпи кетиб, ози қолди. Норозилик галаёнлари тобора кўпаймоқда. Самарқандлик биродарларимиз мадад қўлини чўзишди. Ҳурриятчилар Когонга етишди. Бу ёғи бир ярим тош¹ йўл қолди. Амирнинг тухуми оғзига тикилиб, хазина тўнлаш пайига тушганининг ҳам боиси шу, Раҳмон тоға. Бардам бўлинг. Гулбодомдан хотирингиз жам бўлсин, Равшанжондан хабар олиб турибмиз, ҳоли яхши. Иншоолло, тезда чиқиб қолар...

Раҳмон тоға Абдураҳмоннинг оғзидан сўзини олди:

— Йўқ, болам, бу уйнинг куйгур Зокир Гулбодомнинг шаҳарда яшириниб ётганини фаҳмлаган чамамда. Тунов кунни тепамга келиб кўп азоб берди, худо беҳабар. «Сен биласан, тез айт. Равшанингни ўша захотийёқ озод қилдираман», дейди. Ҳеч гап чиқмагач, «Бухорони ағдар-тўнтар қилиб ҳам топтираман, унда боланинг ҳолига вой дейвер», деганча чиқиб кетди.

— Шунчаки пўниса қилиб қўйгандир...

Абдураҳмоннинг таскин берувчи бу сўзига Раҳмон тоға:

— Йўқ, болам, фаҳмлаган, ҳа, авзойи бузуқлигиданоқ шундоққина нишона берди менга,— деб умидсизлик билан бош чайқаб ерга қаради.

Абдураҳмон рухсат сўраб ўрнидан турди, ёнидаги бор пулини олиб, ўтирган кўрпачасининг тагига секин қўяётган эди, Раҳмон тоға сезиб қолди:

— Қўйинг, болам, хафа бўламан, сизларнинг ҳам ҳолларингиз менга аён, қўйинг, болам.

¹ Бир тош — етти-саккиз километр келади.

— Йўқ, Раҳмон тоға, сира хижолат бўлманг, бизлар кўлчиликмиз, амаллаймиз,— дея дарвоза томон юрди. Чиқиб кетаётганда Раҳмон тоғани қучоқлади:— Сира хафа бўлманг, биз ҳам қараб турмасмиз. Ҳаммаси кўнгилдагидай бўлади, хайр бўлмаса, мен Шоффрикон туманига ўтадиган эдим.

— Худо йўлингизни берсин, болам. Сиз борсиз, фарзандларимиздан тинчмиз, бўтам. Ўзингиз уларга акалик қилинг, дунёдан кўз очиқ кетмасин, жон болам.

— Хавотирланманг, Раҳмон тоға, кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Худо хайрингизни берсин, тупроқ тутсангиз зар бўлсин, ниятингизга етинг, бўтам, суянган тоғимизсиз...

Раҳмон тоға сўнги сўзларни зўрға айтиб, ҳолсизликдан дарвозага суянди.

3

Гулбодомнинг амир чангалидан осонгина қутулиши унинг учун кутилмаган бахт бўлди. Ўша ғам-ғусса тўла кунни қиз Зокирбойнинг отхонасида ўтказган эди. Қоронғи тушиши билан аллақандай нотаниш бир кампир уни ювинтириб, сочларини қирқ кокил қилиб ўрди, кўзларига сурма тортиди, асл уст-бош кийдириб, Бузрукхўжани чақиртирди.

Бузрукхўжа Гулбодомга разм соларкан, тангри яратган бу тенги йўқ ҳусн маликасининг чиндан ҳам амир ҳарамининг кўрки бўлишини ўйлаб, бир зумгина кўзини юмди. Қулоғи остида олтин ва кумуш тангалар жаранлагандай ҳузур қилиб кулди. Ҳамёнини очиб, бир ҳовуч танга-чақа аралаш пулни кампирнинг олдига ташлади.

— Бунчалик паст кетманг, хўжам, Шоффрикон туманидаги маликага ҳам бел боғлаб турибман, менда ҳақингиз қолмайди, қани, ҳамённи каттароқ очинг энди.

— Оббо кампир-эй, шуни ҳам билдингизми-а? Ўзи ҳам ер тагида илон қимирласа билиб оласизми дейман! Ҳа-ҳа-ҳа, оббо кампир-эй, мана олингу, огизга... а?

— Хотиржам бўлсинлар, хўжам, бу сочлар бекорга оқармаган, ҳи-ҳи-ҳи...

Гулбодом тушган арава тонг ёришмасдан Галажўйдан ўтиб, яна озроқ йўл босгач, Самарқанд дарвозаси олдида тўхтади. Соқчиларнинг узоқ тафтишларидан сўнғ ҳайбатли дарвозанинг бир тавақаси ғирчиллаб очилиб, шаҳар Гулбодомни бағрига олди. Эртаси кунни аркдаги амиралмўъмининга келган тортиқлар учун ажратилган

хонада Гулбодомни амир ҳузурда ўзини қандай тутиши, юриш-туриши ҳақида огоҳ қилинди.

Бу воқеаларнинг ҳаммаси Гулбодом кўз олдида хаёв гирдобдаги тушдай лип-лип ўтарди-ю, аммо уни қаерга ва нимага олиб келишганини ўйлаб поёнига етолмай хуноб эди. Икки аёлнинг унга қараб: «Амир олдига кирганда, таъзим эсингдан чиқмасин, қишлоқи», деган сўзларидан сўнг масалага тушуниб, ўзини уларнинг оёғи остига ташлади, қон йиглаб ёлвора бошлади: «Жон аяжонлар, мени қўйворинглар, дадамнинг олдига борай, жон аяжонлар!»

Аяжонлардан бири амиркон маҳсисининг учи билан Гулбодомни туртиб: «Тур ўрнингдан, нодон, нафасингми ўчирмасанг, калтак билан эсингни киргизишади бу ерда», деб ўрта эшикни очиб даҳлизга чиқди.

Гулбодом оёғи остида ўт ёқилгандай аъзойи бадани мисдай қизиб, боши айланди, ҳиқилдоғига биров муштумини тақагандай, нафас ололмай кўзи тинди. Уйдан олиб кетишаётганда сарбознинг ёқасидан олган Равшан ёнига келгандай сапчиб ўрнидан турган эди, ҳолсизликдан лоҳасланиб кимхоб кўрпача устига йиқилди. Бир оз ўзига келиб, бошини кўтарган эди, кўз олдида яна Равшан жонланди. У Гулбодомнинг қўлидаги гулни аваёлаб олиб, ерга қараб турарди. Гулбодомнинг юраги жиз этди-ю, биров бошидан совуқ сув қўйгандай баданлари жимираб кетди. Ўрнидан туриб, «Равшан ака», дея ўзини эшикка отди. Эшик берк. Қайтиб келиб ўрнига ўтирди. Хаёлида ҳамон Равшан. Унинг сиймосини кўз олдига келтиришга интилди. Йўқ, тасаввур этолмади. Тим қора қуюқ қошларинигина хотирлади. Овози кечагидай қулоғи остида жараанглади: «Гулбодом, Зокирбойлар елдай ўтади-кетди. Бу тупроқни эъзозлаб, ундан зар ундираётган қадоқ қўли деҳқон қолади. Ўз ерининг хўжайини бўлади. Ана шундай кунлар келиши учун чидам тўплаб, ҳурриятчиларга қарашмоғимиз зарур. Сиз не дейсиз?»

Гулбодом ўрнидан туриб, дераза олдига борди. Унинг лаблари шивирлади: «Мен не дердим, сизнинг издошингизман, Равшан ака!»

Қуёш ботиб, аста-секин қоронғи чўка бошлади. Кимдир эшик занжирини туширди. Гулбодом энди бояги ваҳм билан эмас, балки газабдан ёнаётган кўзларини ўша ёққа қадади. Уйга кирган ўн олти-ўн етти ёшлардаги канизак Гулбодомни бир оз тинчитгандай бўлди, айланма чироқни ёқиб, секин чиқиб кетди. Изма-из хонага ёши элликлардан ошган бўлса ҳам қошига қалин ўсма тортган кўҳликкина

аёл кирди. Гулбодом чурқ этмай унинг ҳаракатларини кузатарди. У уйга кириши билан чироқ ёруғига келиб ўзини ойнага солди, ичидаги чўнтагидан нақшиндор мис сурмадонини олиб, ичидаги қаламни эҳтиёткорлик билан ўзларига сурди. Сўнгра зебигардонини тuzата туриб, Гулбодомга мурожаат қилди:

— Бери кел, Гулбодом, мендан кўрқма. Билиб турибман нималарни ўйлаётганингни. Қани, яқинроқ кел-чи, қизим.

Гулбодом истар-истамас унга яқинлашиб, нафратлангандай ер остидан бир қараб олди.

— Ўтир, мен айтган гапларни қулоғингга тугиб ол.

Гулбодом ундан икки-уч қадам бериди ўтириб, боғи вазиятини бузмай сўзлай бошлади:

— Йўқ, мени бурдалаб ташласангиз ҳам амирингиз ҳузурига олиб киролмайсиз. Мен сизлардан жирканаман, жодугарлар! Қоч кўзимдан, кўшмачи!

— Ўтир, тентак, мен сенга нима деяпман! Бахтнинг бор экан, Абдурахмон ўртага тушди. Йўқса, шу қилиғинггаёқ кўзингни мошдай очиб кўярдим. Афсуски, ўғлимнинг тақдирини унинг қўлида. Айтганига қўнмасам, эртага буй баравар ўелимдан ажраламан, ўзим бу даргоҳдан қувиламан. Амиримга қарши бош кўтарганлар қаторида ўғлим ҳам бор экан. Сени қутқаришга мажбурман. Ҳа, майли, шу баҳона зора парвардигоримнинг ўзи ўттиз йил қилган гуноҳларимдан кечиб, менга ҳам марҳаматини кўрсатса.

Гулбодом бу гаплардан ҳеч нарса тушунолмай, газабли кўзларини ундан узмай ўтирарди. Аёл унга яқинроқ сурилиб, шивирлаганча гап уқтира бошлади:

— Хуфтонда икки каниз сени «ҳаммомга юринг», деб олиб чиқади. Чурқ этмай уларга эрганиб уйдан чиқасан. Улар сени чап томонга бошламоқчи бўлганда, ўнга бурилсан, тапқари ҳовлига ўтиб, узун йўлакка кириб борсан. Канизлар сени бир-икки тўхтатмоқчи бўлишади. Писанд қилмай юравер. Кўрқма, уларга тайинлаб қўйганман. Биров кўринса юмига ундаб қўйишади. Дадил бўл. Катта дарвоза олдига ўзим бориб тураман.— Аёл шундай леда-ю, ўрнидан турди. Эшик олдида тўхтади:— Эсон-омон чиқиб кетсанг, ўзим келин қиламан, худо хоҳласа, уқтингми?— деди-да, ҳовлига чиқиб кетди.

Гулбодом анчагача ҳаяжонини босолмай, энтика-энтика ширин тушдай келиб-кетган ҳалиги аёл ортидан қараб қолди. У ҳазиргина эшитган гапларини эслаб, гоҳ севинчини яширолмай қувонар, гоҳ «бу навбатдаги ту-

зоқмикан?» деб юраги ҳаприқар, аммо нима бўлса ҳам қандайдир бир куч уни дадилликка ундар, хаёл чопқир отида уни гоҳ Равшан ҳузурига, гоҳ меҳрига қонмаган ота бағрига чорлар эди. Гулбодом ўша латиф, оплоқ бармоқларини ловиллаб ёнаётган юзларига босар, тик этган товуш уни дераза олдига етаклар эди.

Қувонч дақиқаларига муштоқ бўлиш ташвишли дамларни кутишдан кўра оғирроқ. Аммо Гулбодом учун бу иккисидан қай бирининг унга пешвоз чиқиши аён бўлмаганидан янада мушкулроқ ҳолга тушди. Мурғаккина юраги қафасга тушган қушдай тиширчилар, дала-қирга талпинар, кўкрак қафаси торлик қилаётгандай энтикар эди. Гулбодом қутулиш дақиқалари яқинлашаётганини сезгандай деразани ланг очган эди, аёл кишининг: «Гулбодом, деразани тез ёпинг», деган овозидан чўчиб, қўлларини қоронғиликка чўзди. Икки каниз унинг икки қўлтигидан олиб: «Чўчмадингизми?» деди-да, чап томонга судради. Гулбодом беихтиёр икки қадам ташлаб, орқага тисарилди ва эшитилар-эшитилмас титроқ овозда: «Йўқ, йўқ, мен бу ёққа» деб ўнг томонга юрди. Канизлар ҳам мөнелик кўрсатмай унга эргашишди. Фақат гоҳ узоқдан шарпа эшитганда, «Гулбодом, бўлди, қани, юринг энди ҳаммомга!» деб кўйишар, ўзлари эса итоаткорлик билан унинг орқасидан боришар эди.

Арк йўлагига киргач, Гулбодомнинг юраги қаттиқ ура бошлади. У қадамни секинлатди. Сўнгра тўхтаб орқага тисарилган эди, икки каниз: «Қўрқманг, юринг, Ойимхон ая сизни овоз қилмоқчилар, сизнинг шарофатингиз билан бизлар ҳам кетаяпмиз, сира қўрқманг, Гулбодом», деганларидан сўнг ўзини дадил тутиб, канизларга қаради. Унинг ёнида икки эмас, уч қиз қувонч билан боқиб турарди. Гулбодом дадил одимлаб арк йўлагининг ўртасига етган эди, соқчилардан бирининг: «Қим у? Тўхта!» деган овозидан чўчиб, тўхтаб қолди. Зум ўтмай таниш аёл овози эшитилди:

— Ҳазилингиз бор бўлсин, қизларимнинг ўтакасини ёрдингиз-ку! Амирнинг соқчиси ҳам шунақа бўладими?

— Қизларни тўхтатган овоз янада қатъийроқ оҳангда: — Йўқ, йўқ, ҳазил эмас, Ойимхон ая, менинг уйимни куйдирмоқчимисиз? — деди.

— Қўрқманг, ёнингиздаман, мана.

— Ойимхон ая ҳамёни жириглатиб, соқчига тутди. Соқчи ҳамёни фонус ёруғига солиб, ичига кўз югуртди, шериғига қараб илжайди:

— Асил олтин тангалар. Ойимхон ая бизларни алдар-мидилар,— дея қиличини қинига солиб, чеккароққа чиқиб, йўл берди.

Ойимхон ая Гулбодомни имлаб чеккага олиб чиқди. Унга энгашиб секин шипшиди:

— Бугун дарвозада жуда баттол сарбоз турибди. Бир оз тўполон бўлиш аҳтимоли бор. Сира чўчима, «чиқ» деган ҳамона жўна, дадил бўл, уқтингми? Мана, буларни ол, ҳув бир чеккага ўтиб тез кийиб ол, паранжида кечаси кўчада юриб бўлмайди. Ўғил болалар кийими.

Гулбодом бир зумда паранжисини буклаб Ойимхон ая қўлига тутқазди-да, унинг оғзига тикилиб қолди.

Ойимхон ая қўли билан унга «бир чеккада тур» дегандай имо қилиб, ўзи оёқ учида арк дарвозасига яқинлашди.

Гулбодом, ундан сал нарида яна уч каниз нафасларини ичларига ютиб, бу зим-зиё гўристондан қутулиш умиди сўнгандай, шалвираб жим туришар, дарвоза томондан келаётган товушни диққат билан тинглашар эди.

Бошда шивирлаб ган уқтираётган Ойимхон аянинг сўзларига соқчи ҳам паст овоз билан жавоб қайтарди. Қизлар ҳеч нарса эшитмай, хуноб бўлиб туришганда тўсатдан: «Йўқ дедим-ку, ойимча, тагин нега менга тинчлик бермаяпсиз!» деган баланд овоз уларнинг руҳини тамоман тушириб, умидларини пучга чиқараёзди. Зум ўтмай Ойимхон аянинг: «Вой дод, номахрам!» деган овозидан сўнг бояги Ойимхон аядан пул олган сарбозлар хабар олмоқчи бўлиб югурган эди, арк дарвозасининг кичик эшигидан коптокдай бирин-кетин кирган уч шарпа уч сарбозга ёпирилди.

Қизлар жон ҳолатда йўлак деворига биқиниб олишди. Энди уларнинг гапиришга ҳам ҳоллари қолмаган эди, вужудлари дағ-дағ қалтираб, кўз олдлари қоронгиланшди. Нималар бўлаётганини тушунолмай, зўрға нафас олишарди.

Ойимхон аянинг: «Гулбодом, чироқларни ўчир!» деган хитобидан сўнг улар тарқалишиб, чироқларни ўчиришди. Энди бояги даҳшат ўн чандон ошган, зим-зиё йўлакда қиличларнинг шақ-шуқию ҳансираган овозлар барала эшитилиб, қизлар тамоман эсанкираб қолишган эди.

Бир неча дақиқа давом этган қаттиқ олишувдан сўнг биргина сарбоз ҳамон қаршилик кўрсатиб олишарди. Ўрда томондан: «Нарзи, бориб дамнингни ол, келдим!» деган овоз эшитилди. Савол бергувчи жавоб олмагач, баландроқ хитоб қилди:

— Нарзи!!!

— Хув, мен бу ёқда!

Бу Равшаннинг овози эди.

Нотаниш овоздан шубҳаланган сарбоз тўхтаб қолди.

Равшан фурсатни қўлдан бой бермаслик учун икки ҳатлаб унга яқинлашди-ю, қўлидаги қилични зарб билан бошига туширди. Энди орқага қайтаман, деганда, арк томондан келган икки сарбоз унга ёпишди. Равшан ўнг қўлини қайираётган сарбозни бир тепиб қулатиб, қилич билан яралади. Чап томондаги сарбозни калла қилган эди, йўлакнинг кираверишидаги супа қиррасига бориб урилди-да, нафаси ўчди. Равшан чалажон бўлган биринчи сарбозга қиличини икки-уч санчиб олиб, арк дарвозаси томон юрди. Аёл кишининг овозини эшитиб, ўзини четга олиб турди. Ойимхон ая Гулбодомга гапирарди:

— Энди ҳозир арк дарвозасидан чиқасану, чапга бурилсан, тўғри бориб Бозоринавдаги кичик масжид ёнидаги кўчага кирсан. Учинчи эшикни тақиллатасан. Уқтингми, учинчи дарвозани. Деворлари гиштин, баланд иморат. Эшикни очганга: «Хандон бузимга келган эдим», дейсан. Бу ёғига ишинг бўлмасин, ҳаммаси олдиндан гавлашиб қўйилган. Қани, жўна.

Гулбодомнинг ўзига ҳайрат ичида тикилиб қолганини кўрган Ойимхон ая бирпас ўйланиб турди-да, шивирлади:

— Бўлмаса тўғри бориб ўша масжид олдида мени кутиб турасан...

Тўрт каниз ўғил бола кийимида чиқиб, тўрт томонга тарқалишди.

Унинг кетидан дарвозадан сарбоз кийимидаги уч киши чиқиб, бамайлихотир аркдан пастга қараб йўл олди.

Арк йўлидаги беш сарбознинг жасадигина қолди.

Тўлин ой шаҳарнинг сокин бағрида мудраётган кимсасиз кўчаларни симобий нурлари билан чайқаётгандай жимирлар, остин-устин қалаб қўйилгандай баланд-баланд томлардаги лолақизғалдоқларни янада фусункор қилиб кўрсатар эди. У сахий нурлари билан ҳамма томларни барабар ёритарди.

Арк дарвозасидан чиққач, Гулбодом чап томонга бурилди-ю, шаҳар уни ютиб юборгудай ваҳм босиб қадмини тезлатди. Юраги дукиллаб ураётганини сезгач, чопа бошлади. Кўчанинг икки томонидаги баланд иморатлар кўнглига баттар гулгула солар, оёғи остидан кўтарилаётган чанг нафас олишини оғирлаштирар эди. Ниҳоят, кўча бошидаги расталарни кўриб, таскин топгандай бўлди. Ўнг томонга бурилди.

Гулбодом масжид супасига келиб ўтириб, чуқур нафас олди. Унинг назарида гам-русса дақиқалари бир умр ортда қолгандай эди. Мурғаккина қалби севинчдан бетўхтов гуниллар, томирларидан оқаётган қон аллалаётгандай аъзойи баданига ҳузур бағишлар эди. Узоқдан қоровул тоқисининг овозини эшитди. Дик этиб ўрнидан турган эди, Ойимхон аянинг қораси кўринди. У Гулбодом ёнига келиб: «Хув ана тўғрида, кўряпсанми?» деди. Гулбодом бош қимирлатиб учинчи дарвоза томон юрди. Дарвоза олдида бирпас ўйланиб қолди. «Шумиқан?» деган шубҳа билан деворларга разм солди. Вақт ўтиши билан қорамтир тусга кира бошлаган ғиштин деворли дарвоза ҳалқасини секин тақиллатди. Узоқ кутмади. Ичкаридан аёл кишининг «Ким?» деган овози эшитилгач, савол бергувчи унинг олдида пайдо бўлиб, ичкарига таклиф этди. Салом-алиқдан сўнг йўлакка кирган Гулбодом ўзини таништириб: «Менга Хандон бувим керак эдилар», дегани ҳамоно унинг истиқболига чиққан аёл кучоғини очиб: «Келинг, Гулбодом қизим, сира тортирмай кираверинг, ўз уйингиз, айланай», деб ичкарига бошлади.

Бу хонадон Гулбодомни фарзандидан зиёд кутиб олди.

ТУҲҚИЗИНЧИ БОБ

1

Хандон бувининг меҳри унга ором берар, диққат ошган кезларда сирли эртақлар хаёлини бўлиб, узоқ ўлкаларга сайр эттирар эди. Буларнинг ҳаммаси Гулбодомни бу хонадонга тез кўниктириб қўйди. Уни ҳижрон, ота дийдорига муштоқлик қийнарди, холос. Кечалари ойга қараб, Равшаннинг қиёфасини чизар, кўзларини юмиб кенг елкалари, чайир қўлларини хаёлига келтирар эди.

Хандон бувининг тунов кунги гапларидан кейин уйқуни ҳам тарк этди. Равшан билан дийдор кўришини насиб этадиган жума айёми унга муқаддас бўлиб туюлар, ўша кунни тоқатсизлик билан кутар эди. Бу кун унинг назарида бошқа кунлардан кўра сирли ва хайрли кўришиб, хотирасидан мустаҳкам ўрин олди.

Гулбодом муҳаббат нималигини сира тасаввур этмаган, бу сеҳрли, ўтли сўздан у тамоман беҳабар бўлса-да, Равшаннинг хаёли аъзойи баданини жимирлатишини, ғойибдан бир куч пайдо бўлиб, юрагини суғуриб олгудай жижиллатишини аниқ ҳис этар эди. Бу ширин хаёл оғушида соатлаб ўтириб лаззатланар, ундан ажрагудай бўл-

са, бир нарасини йўқотган одамдай саросимага тушиб, тинчлигини йўқотар эди.

Ниҳоят, орзиқиб кутилган кун ҳам келди. Гулбодом кун ёриши билан ўрнидан турди. Ҳовлини супуриб, сув сепди. Қумроғни ўчоққа қўйиб, ўт ёқди. Ҳамма новуштага ўтирганда, секин дарвоза олдига бориб, унинг тирқишидан кўчага мўралай бошлади. Тиқ этган овоз эшитилмас, бу эса уни тобора ҳаяжонлантирар, оғир-оғир нафас олар эди.

Тушдан кейин Абдурахмоннинг: «Буви, Гулбодомга айтинг, кийиниб чиқа қолсин», деган овозини эшитиб, у яна бирор нарса айтадигандай бир зум нафас олмай дераза олдида туриб қолди. Хандон бувининг «ҳозир, болам» деганини эшитгач, кийина бошлади. Йўлакка кираверишда Абдурахмоннинг овози уни тўхтатди.

— Раҳмон тоға салом айтдилар. Дадангиздан сира ташвишланмай ўтираркансиз. «Дийдор кўришадиган вақт-соат етгач, албатта ўзимиз борамиз», дедилар.

Гулбодом дадасининг сўзларини эшитгандай қувониб кетди, ҳаяжонини босиб, титроқ овоз билан сўради:

— Услари тинч экапмилар, кўрдингизми?

— Ҳа, ҳаммалари яхши, сира хавотирланманг.

— Раҳмат, Абдурахмон ака, ўла-ўлгунимингизча хизматингизда бўлайлик.

— Бундай деманг, синглим, ҳаммамиз ўзимиздан тинчиб, хизматларимиздан ортмайлик.

Абдурахмон кун кечикаётганидан хавотирланиб, гапини бошқа ёққа бурди.

— Ҳа, айтгандай, Равшанжонга менинг эртага Самарқандга кетаётганимни айтинг.— Шундай деди-ю, Абдурахмон жим қолди. Сўнгра бир нарсани эслагандай:— Зиндон қаердалигини биласизми, синглим?— деб сўради.

— ...

— Бўлмаса мен билан изма-из борасиз. Менга сира эътибор бермай кетаверинг. Зиндонга етгач, ўзингиз ҳам ажратиб оласиз.

Гулбодом қисқагина «хўп бўлади», деб жавоб қайтаргач, йўлак томон қадам қўйган эди, Абдурахмон уни яна тўхтатди.

— Мама буни олиб қўйинг.

Абдурахмон узатган беш тангани Гулбодом чиммат остидан қўлини чиқариб олди.

— Боринингиз билан садақа бергандай Равшаннинг олдига ташлайсиз. Бунча кўп пулни ҳеч ким садақа қил-

маганидан, пулингизни қайтарса, секин ўзингизни тани-
тиб, «зиндонбонга олиб келдим», дейсиз.

Гулбодом яна бир марта «хўп бўлади», деди-ю, йўлак-
ка кириб кетди.

Кўча осуда. Масжиддан қайтаётганларгина қўлларини
бошларига соябон қилиб ўтишар, кўнгилни беҳузур қилиб
оташ пуркаётган таффот ҳароратидан ўзларини тезроқ
олиб қочишга интилишар эди. Соя-салқинда ўтирганлар
куннинг бу маҳалида йўловчи кўргудай бўлсалар: «Жони-
да қасди бор ким экан?» деб тикилиб қолардилар. Гулбо-
дом масжид олдига келганда, чиммат остидан секин қара-
ди. Ҳамма тарқаб бўлибди. Бир оз енгил тортиб, Абду-
рахмон билан қорама-қора арк томон бурилди. У куннинг
иссигини ҳам, таффотни ҳам сезмагандай илдам борар,
аммо назарида қадами чалкашаётгандай, йўл эса тобора
олислашаётгандай туюлар эди.

Арк дарвозаси олдидан ўта туриб, Гулбодомни негадир
кўрқув босди, бармоқларигача қалтираб кетганини сезиб,
қадамини тезлаштирди. Тор кўчани кесиб ўтишди. Тўғри-
даги тепалик устига жойлашган зиндон биноси бағридаги
маҳбусларга мотам тутгандай гумтайиб турарди. Гулбо-
дом нафасини ростлади. Энди уни Равшан билан бўладиган
учрашув ҳаяжовлантирарди. Юраги дук-дук уриб кет-
ди, кечаси билан ўйлаб қўйган гапларини ишга тиза
бошлади, аммо сира қовуштиролмади. Хаёл уни баҳор
шабадасидай ҳар ёққа тортқилар, фикрлари чалкашиб;
кўз олдида Равшан сиймоси жонланиб, қалбини қитиқлар
эди. Яна икки қадам қўйган эди, кимнингдир «нўшт» де-
ган овозидан ўзини четга олди. Ўтиб кетган арава кетидан
суворилар келмоқда эди.

Гулбодом зиндонгача арава ортидан борди. Абдурах-
мон сабзи бозорга бурилиб кетди.

Мана, зиндон эшиги. Гулбодом унга тикилиб қолган-
да, арава анча узоқлашганди. Девор остида ўтирган маҳ-
бусларга кўзи тушди. Лаблари беихтиёр пичирлади: «Ҳа,
мана ўша Равшан акам айтган жабрдийдалар. Дард улар-
нинг қаддини букибди, рангини сомон этибди. Аммо кўз-
ларида жасорат ўти чақнайди».

Гулбодомнинг юраги тез-тез ура бошлади. Энди унинг
вужудида кўрқувдан асар қолмаган эди. Кўзи олдида Рав-
шан «Хуррият» деб атаган мўъжизанинг лаззатли дамла-
ри жонлангандай бўлди. Дадил одимлади. У жасоратга
ундаган севгилисидан олдига бораётганини ўйлаганда, томи-
рида қон гушириб, биллагига куч тўлишаётгандай туюлди.
Бир бошдан синчиклаб қаради. Ҳа, ҳув ана, шўрлик

Равшан. Ошпоқ юзларини майда тук қоплабди. Аллаларсани ўйлаётганга ўхшайди. Пешанасидаги уч чизиқ аниқ кўриниб турибди. Гулбодом тез одимлаб, Равшанга яқинлашди. Абдурахмон берган тангаларни олдига ташлаган эди, Равшан дарҳол уни сахий аёлга қайтарди.

— Онажон, бунча пулни увол қилманг, бола-чақаларингизга ярайди, менга қора пул ҳам кифоя.

Бу манзарани кузатиб турган зиндонбон Равшан томон юрди. Гулбодом секин энгашиб, «Мен Гулбодомман», деди-ю, яқинлашиб қолган зиндонбонга эшиттириб: «Мен бу пулларни зиндонбон амакимга атаган эдим», дея Равшаннинг қўлини қайтарди.

— Бу ёққа чўз, тирранча, ўзи сенларни амирим бекорга зиндонга буюрмайди. Шу ердаям бировнинг ҳақига хиёнат қилмоқчимисан-а?! Баччағар!

Зиндонбон шундай деди-ю, энгашиб, Равшаннинг қўлидаги тангаларни тортиб олди, сўнгра Гулбодомнинг чурук паранжисига бошдан-оёқ разм солиб, мулойимлик билан:

— Кими бўласиз? Онасимсиз?— дея саволига жавоб ҳам кутмай, бояги турган ерига кетди. «Узоқ гаплашманглар!» деди-ю, қовоғини солиб тескари бурилди, харсанга ўтириб олиб тангаларини бирма-бир кўздап кечирди, ҳақиқийлигига ишонч ҳосил қилгандай тиржайиб нўмай ўлжани ич чўнтагига солиб қўйди.

Гулбодом Равшан қаршисида турар, «Тузукмисиз, Равшан ака?» дейишдан бўлак сўз тилига келмай, ҳаяжон ўтида қовурилаётгандай ҳамма ёғи ловиллаб ёнар, юрагининг гупиллашигача баралла эшитилмоқда эди. Унинг шахло кўзлари Равшанга қадалди. «Озганини-ей, суякларни туртиб чиқибди-я», деб ўзича ўйлади у. Равшаннинг бир оз чўзинчоқроқ юзи, кенг пешанаси, қимтилгандай кичкинагина чиройли лабларини аниқ кўрди.

Равшан ҳам Гулбодомнинг овозини эшитди-ю, билинар-билинамас ранги оқарди. Юраги гурс-гурс уриб, тили танглайга ёпишиб қолгандай, бирор сўз айтолмай, анчагача қизнинг чимматига кўз тикиб қолди.

— Абдурахмон ака салом дедилар, ўзлари Самарқандга кетадилар эртага.

Равшан «Самарқанд» сўзини эшитиши билан юзларига қон югурди, руҳи енгиллашгандай ҳаяжонини зўрға босди:

— Саломат бўлсинлар, мендан ҳам дуо денг.

— Бугун қинлоғимиздан қайтдилар. Дадангизлар,

дадамлар яхши, саломат эканлар, улар ҳам сўраб юборишибди.

— Хайрият, хабар келтирдингиз, ич-этимни еб ўтирган эдим. Қийналишмаётганмикинлар?

— Йўқ, Абдурахмон ака тез-тез хабар олиб тураман, дедилар.— Бу сўзни Гулбодом Равшанни тинчитиш учун айтди-ю, хижолат чеккандай ерга қараб жим қолди.

— Ўзингиз тинчмисиз?— сениқ оҳангда сўради Равшан.

— Раҳмат, мендан сира хавотир олманг, сиз айтган «хуррият»ни кутияпман. Бу гўристондан қутулсангиз, ёнингизда ҳамроҳ бўлиб, ўша қувончли дамларни яқинлаштиришга кўмақдошингиз бўлай.

— Оз қолди. Рўшнолик йўлимизни чароғон қилиб, бахтимиз куладиган дамлар яқин. Ўзингизни эҳтиёт қилинг, азизим!

Зиндонбоннинг: «Қани, бўлди, тур ўрнингдан, ҳе, бе-ла сенга гапиряпман», деган хитобидан сўнг Гулбодомнинг ҳам, Равшаннинг ҳам оёқ-қўллари анчагача ҳаракатга келмай турди. Ниҳоят, зиндонбоннинг яна дағаллик билан: «Сенларга айтаяпман, қулоқларинг том битганми», деган сўзлари севишган қалбларни бир-биридан айирди. Равшан зинадан кўтарилиб, зиндон эшиги олдига боргунча бир неча бор орқасига ўгирилиб Гулбодомга тикилди. Биров унинг юрагини узиб олгандай бўлди, қулоқлари остидан алланарса шанғиллаб, кўзлари тинар, оёқлари унга итоат этмай чалишар эди. Зиндон эшигига бир оёғини қўйиб, яна бир қараган эди, зиндонбон милтиқ қўндоғи билан Равшаннинг елкасига бир урганини кўрди. Равшан бутун оғирлиги билан муккасига йиқилди.

Гулбодомнинг баданлари жимирлаб, зиндонбон Равшанни туртиб олиб кирган дарвозага қараб қолди.

2

Иссиқнинг тафти боягидан анча қайтган. Дала томондан бир-бир эсаётган шабада шаҳар оралаб, ҳаво ҳовурини қайтарар, кўчалар ҳам анча гавжумлашиб қолган эди. Гулбодом арк дарвозасига яқинлашганда тўрт мешкоб Регистоннинг тўрт бурчагидан сув селиб, чанг-тўзон кўтараётган эди. У мешкобларнинг суви тугагунча бир чеккада қараб турди. Мешкоблар сув олиш учун кичик ҳовуз томонга юришгач, секин арк дарвозаси олдидаи ўтди. Бозоринавга етгач, ўнг томонга бурилиб, ҳали масжидга етмасдан жарчининг даҳшатли овозидан тўхтади:

— Ҳў, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар жилманглар. Бундан бир неча муддат муқаддам амиралмўъминин ҳарамидан тўрт каниз қочгани хабар қилинган эди. Шу худо беҳабар қизлардан бири — Гулбодом Ҳодиқул қизига шаҳримиз мусулмонларидан бири хонадонидан паноҳ бергани тўғрисида маълумот олдик. Кимда-ким шу бугуноқ бу ҳақда арққа хабар бермаса, боши танидан жудо этилур ва мол-мулки амирлик фойдасига мусодара қилинур... Ҳў, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар...»

Гулбодом азим дарёда чўкаётгандай безовталана бошлади. Назарида жарчи уни кўриб жар солаётгандай юраги дукиллаб кетди. Кўнгли беҳузур бўлиб, кўзлари жимирлашиб юролмай қолди. Атрофга боқди. Унда-мунда ўз юмуши билан кетаётган одамлар гўё жарчининг овозини эшитмагандай бамайлихотир йўлларида давом этардилар. Гулбодомнинг бўғизига ёнғоқдай нарса тиқилиб, нафас олиши оғирлашди. «Э худо,— дея пичирлади у,— не кунларга соляпсан шўрлик бандангни? Бошимизга тушган кулфатларнинг ўзи етмасмиди?»

Кўзидан дув оқаётган кўз ёшларини тиёлмай, кўнглига эрк берди. Кимга борсин? Кимнинг ҳам даргоҳига сизгарди! Бу хаёл бутун борлигини қамраб олиб, бир лаҳза ҳам тинчлик бермас, Хандон бувиникида бундан буён туриш у хонадонни била туриб хароб этиш билан тенг эканлигини ўйлаганда сесканиб кетар эди. «Йўқ, йўқ, Хандон бувиникида туриш инсофсизлик, кириб хайрлашман, менинг касримга фалокатга йўлиқишларини нистамайман».

Гулбодом шундай деди-ю, олдига қараб юрди. Бироқ қаерга ва кимга борарини ҳамон билмас эди. Босган қадами орқага кетаётгандай тиззалари қалтирай бошлади. Масжиддан ўтгач, уйга қандай етиб келганини ўзи ҳам билмайдди. Хандон бувининг: «Ким?» деган саволига сескин: «Мен!» деди-ю, дарвоза очилиши билан ўзини камбирнинг кучоғига ташлади.

— Ўзингни бос, ошпоқ қизим! Сенга нима бўлди? Жон қизим, гапира қол. Қани, уйга кирайлик-чи.

Гулбодом бувининг бу юпатгувчи сўзларини эшитмас, «Қаерга, кимга бораман?» деган ўй унинг миясида боларидай гувиллар, фикрлари тутқич бермай хаёлини олиб қочар эди. Хандон бувининг: «Ўзи нима бўлди, қизим, қани, гапир-чи?» деган саволига жарчининг шум хабарини айтиб, яна кўз ёшини тиёлмади.

— Ҳеч қаёққа бормаيسان, қизим, шу ерда тураверасан. Амирнинг одамлари келса ўзим жавоб қиламан.

Бувининг сўзлари унинг бу хонадондан кетиш ҳақидаги қатъий қарорини ўзгартиролмас, у ҳамон қаерга боришини ўйлаб, ҳаяжонланарди.

— Абдурахмон аканг келсин, қизим, яқингина қишлоққа чиқиб келаман, деб кетган эди.

— Йўқ, бувижон, унгача бугун шаҳарни айланиб, мени қидириб топишади, унда сизларнинг ҳолингиз нима кечади? Йўқ, бувижон, битта мени деб бир неча киши азобга қолади. Кетаман, бувижон!

— Қаёққа кетасан, қизгинам? Мен билан сенинг додимизни парвардигордан бўлак тинглайдиган одам йўқ.

— Оҳ, бувижон, ўша арз-додни тинглайдиган парвардигорнинг ўзи била туриб бандасини шундай азобларга солиб қўйибди-ку! Яна кимга арз-ҳол айлаш керак, бувижон?

Гулбодом ҳолсизланиб супага ўтирди. Қидирган нарсасини топгандай фикри ёришди. Ўрнидан турди-ю, «Топдим, ҳа, ҳа, ўша ёққа бораман, арқдан қочаётган канизлардан бири ҳам ўша ерда яшириниб ётаман, деган эди. Тиланчилик қиламан, бир бурда нонимни топаман», дея хаёлидан ўтказди. Қаерга боришини Хандон бувига айтмасликка қарор қилди.

— Хайр, бувижон, мен кетдим. Берган тузингизга ризо бўлинг. Хизматингизни қилолмадим.

— Вой, болагинам, қаёққа борасан, ахир? Абдурахмон аканг келсин жилла бўлмаса.

— Йўқ, бувижон, кеч бўлади. Жарчи шу бугуноқ арка хабар қилишини айтди.

— Жарчи акиллайверади-да, қизгинам, қола қол, айланай, эртага кетарсан.

Гулбодом қарорида қатъий туриб, Хандон буви билан хайрлашди. Буви узун енгларини кўзларига босди.

Гулбодом Бозоринавга етганда таққа тўхтаб қолди: «Чор бакирга кетаётганимни нега айтмадим. Айтсам яхши бўлармиди-я? Йўқ, пинҳон тутганим маъқул, айтсам эртагаёқ Абдурахмон ака бориб олиб келиши аниқ эди».

Гулбодом шаҳарга илондай чирмашиб, бўғиб турган баланд қалъа деворларидан узоқлашиб, далага йўл олди. У илк бор эркин тўйиб-тўйиб нафас ола бошлади. Унинг юраги ғаш, ҳолсизликдан зўрға юрса-да, дала ҳавоси тугилиб ўсган қишлоғини, ота-онаси ва дугоналарини эслатди, ташвишларини бир зумгина унутгандай бўлди. Ёнгинасидан от чоптириб ўтган киши тўзонни ортда қолдириб

кетди. Гулбодом ўзини четга оламан, деб дарахт тўнкаси-га қоқилиб, ёни билан ерга ағанади. Ўрнидан туриб, чап-ларини қоқди-ю, хаёлини Равшан қамраб олди. Зиндон-боннинг милтиқ қўндоғи билан уриб йиқитганини ўйлаб, хўрлиги келди. Аммо ўзини қўлга олиб, йўлга тушди. Ҳамон хаёли Равшанда. «Дадам шўрликнинг ҳоли не кеч-ди экан? Равшан акам мени топа олармикан?» деб хаёли-дан ўтказган бу саволларга жавоб топишдан ожиз эди. Хандон бувига қаерга кетаётганини айтмай чиққанига энди пушаймон бўлди-ю, бир лаҳзали иккиланишдан сўнг, «Пешанамдагини кўраман», деб пичирлади-да, олға юриб кетди.

Узоқдан Чор бакирнинг камалакдай товланувчи нақп-лари сўниб бораётган қуёшнинг қизғиш нурларида ялти-раб, эътиборини ўзига тортди.

УНИНЧИ БОБ

1

Қуёш сўнгги нурларини йиғиб улгурмай, шаҳарнинг аксари кичик-кичик ҳовлиларидаги баланд иморатлар кун бўйи қизиган баданларидан атрофга оташ пуркай бошлади. Ҳамма нарсалардан буғ кўтарилаётгандай жи-мирлайди. Киши лоҳасланиб, оғир-оғир нафас олади. Абдурахмонларнинг мўъжазгина ҳовлиси ҳам албатта бундан мустасно эмас эди.

— Уфф, чидаб бўлмапти-ку, куз ҳам шунақа бўла-дими, Зайниддин, озгина шабадани ҳам иссиқ ямлашти-ми дейман-а?

Кечагина махфий равишда Когондан келган рус боль-шевиклари кўмагида обхонадан қочган Зайниддин кулиб туриб Абдурахмонга жавоб қайтарди.

— Шу иссиқда чидамасангиз, яқинлашиб келаётган бўронли оташга қандай дош берасиз, дўстим?

— Эҳ, Зайниддин, қаер энди ўша бўронли оташ бу-гун-эрта бўла қолса. Унинг иссиғи қалбларга малҳам-ку!

— Бўлмаса тингланг, Абдурахмон. Аламзада амир-нинг ҳеч қандай талвасаси эндиликда унинг салтанатини сақлаб қололмайди. Олимхон кўраётган ҳарбий ҳозирлик фуқароларнинг қаҳр-ғазабини кўзгатмоқда, холос. Сабаб, омма орасида инқилобий кайфият ҳаддан зиёд ошди. Қишлоқларимизга разм солишг: тунов кунги Гиждувон то-мондаги қишлоқлардан бирида деҳқоннинг таламоқ ниятида борган амир амлокдорларини сарбоз-парбозлари билан

қўшмозор қилишибди. Шаҳарнинг қоқ киндигидаги Мирзасачов, Мирдўстим, Гавкушон, Ғозиён маҳаллаларида косиблар амир одамларига очиқдан-очиқ қаршилик кўрсатиб, намойиш бошлашибди. Хўш, энди бу тўлқинни амирнинг қайси жонкуяр сарбозлари қай бир юзбошисининг юраги билан тўхтата олади?

— Балли Зайниддин, биз ҳам мунда тинч турмасмиз, ахир.

— Балли, ҳамма гап шунда-да, Абдурахмон. Энди бу иш Бухоро иштирокиюнлари қўлига ўтди. Бугун бизнинг жамиятимиздаги асосий ҳалол кучлар ҳам ўша томонга ўтганидан хабардорсиз. Кеча бир тўда одамларимиз Чоржўйда бўлиб ўтган Бухоро иштирокиюнларининг анжуманида амирликка қарши қуролли қўзғолон бошланга қарор қилибди. Меҳнаткашларнинг аксарияти амирлик тузумини ағдариб ташлаш учун олиб бораётган курашларида мадад беришни сўраб, қизил аскарларга мурожаат этиш масаласини қўймоқдалар. Бу ишлардан қизил қукуматнинг раҳбари Лениннинг ўзи хабардор бўлибди. У саркарда Фрунзени Самарқандга юборармиш. Амир ўнбошию юзбошилари билан шундай саркардага дуч келишга юраги дов берармикан?

— Яшанг, Зайниддин, қўлтиқларим остидан қанот ўсиб чиқаётгандай ўзимни бардам ҳис қилмоқдаман.

— Бўлмаса, ўша қанотларингизни парвозга шайланг. Эрта кечга яқин Самарқандга жўнайсиз, унда иқтилоб марказига йўлиқиб, Бухоро меҳнаткашларининг талабномасини айтиб, қизил аскарларни бошлаб келасиз. Бу ғоят масъулиятли иш сизга топширилди.

Абдурахмон ҳаяжонланиб, энтика-энтика нафас олар, дўстлари унга шу қадар катта ишонч билдирганларидан севинчини яширолмас эди.

— Раҳмат, Зайниддин, бу ишончни албатта оқлайман, қизил аскарларни ўзим бошлаб келаман.

Зайниддин ўрнидан турди. Абдурахмоннинг елкасига қўл ташлаб:

— Довюраклигингиз ҳаммамизни мамнун этади, — дея унга миннатдорчилик билан боқди. Сўнгра ёнидан тўрт буклоғлиқ қоғоз чиқариб, Абдурахмонга узатди. — Мана, марказга ана шу қоғозни етказасиз. Бунда ҳамма нарса айтилган. Зафар яловини олиб келишингизга ишончим комил, дўстим Абдурахмон! Хайр, энди бир оз тин олинг. Мен қолган қисқа фурсат ичида қишлоқларни айланаман. Одамларимизни бу гапдан яна огоҳ этиб қайтаман. Халачликлар ҳам қўзғалишга шайланиб туришимизни.

Шаҳарда қилич яланғочлаб турган одамлар кам эмас. Булар билан ҳам машғул бўладиганлар белгиланган. Йўлингиз бехатар бўлсин, Абдурахмон!

— Раҳмат, дўстим Зайниддин, хайр, яхши қолинг! Зайниддин мийғида кулиб, аста эшикдан чиқди.

Абдурахмон Зайниддинни кўчага кузатиб қайтгач, бувисига «икки-уч кунга» қишлоққа кетаётганини айтиб, ўрнидан турган эди, Хандон буви кўз ёши қилди.

— Тўрт ҳафтадан буён жаврайман, болам, жаврай-жаврай жағим тушди. Мана бугун дейсан, эрта дейсан, нима қилсанг ҳам мени лақиллатасан. Ахир шўрлик Гулбодомдан тезроқ бирор хабар топтирсанг-чи!

— Бувижон, қараб турганим йўқ. Қишлоғига одам чиқартирдим, шаҳарни қидиртирдим. Еру кўкда йўқ. Ҳали ҳам ноумид бўлганимиз йўқ. Албатта, топтирамыз, бувижон.

— Умрингдан барака топ, болам. Гулдаккина бола увол кетмасин.

— Хўн бўлади, бувижон. Бориб ётинг энди, эртага албатта хабар топтираман.

— Худо хайрингни берсин, ўғлим, хавотир олдирмай тезроқ қайт қишлоғингдан, болам!..

Бугунги тонг Абдурахмон учун ўзга латофат билан жилваланиб боқди. Унинг кўзлари хайрли сафарнинг ёрқин саҳифаларини варақлаётгандай порлар, қалби инқилоб марказига ошиқар эди.

Нонуштадан сўнг Абдурахмон кўчага чиқди. Анчадан буён Равшандан хабар ололмагани сабабли аввал зиндонга бормоқчи бўлди. Арк олдидаи ўтар экан, илгариги даб-дабалар тамоман сўниб қолганини, Регистонни супуриб-сидириб тургувчи фаррошлар ҳам олдинги шахдларидан қайтганини сизди. Истеҳзо билан кулиб, бир лаҳза аркнинг қўнғир катта дарвозасига тикилиб қолди. Унинг кичик эшигидан Бузрукхўжа шошилиб чиқди-ю, орқасидан эрганиб келган сарбозга алланарсаларни тайинлади, ўнг қўлини Самарқанд дарвоза томон ишора қилиб: «Қани, тез, фурсатни қўлдан бермай отга қамчи бос», деб яна ичкарига кириб кетди.

Абдурахмон унинг кетидаи қараб туриб: «Арк аёнларининг ҳам тухумлари оғизларига келиб қолибди, энди гап бизники», деб муштумини қисганча зиндон томон юрди.

Равшан ҳар жума кунндаги каби одатдаги ерида ўтирибди. Абдурахмон зиндонбон билан омонлашди, икки тавгани унинг қўлига қистириб, Равшанга яқинлашди.

Равшаннинг бир кўзини боғлиқ кўриб таажжубланди. Яқинроқ бориб ёнига ўтирди. Унг кўзидан қон оқарди. Абдурахмон Равшан билан кўришгач, шошилиб:

— Тинчликми, Равшанжон, кўзингизга нима қилди, иним?— деб савол назари билан тикилиб қолди.

Равшан гапиролмай бош чайқади:

— Ҳечқиси йўқ, Абдурахмон ака, беш-олти кун бўлди. «Сенинг бир кўзингни ўйиб олсак, бундан олам тораймасмикан», дея ҳазил мутойиба билан кириб келган икки жаллод аввал: «Гулбодом қаерда?»— деб роса қийнашди. Ҳеч гап чиқмагач, шу ҳолга солишди. Чиқиб кета туриб: «Сенга ўн беш кун муҳлат берилди. Уйлаб кўр. Иккинчи кўзингдан умидинг бўлса, Гулбодомнинг қаердалигини айтасан, башарти қиз айтган жойингдан топилса, озод бўласан, уқтингми?» дейишди.

Абдурахмоннинг кўм-кўк бўртиб чиққан чакка томирлари лўқиллаб ура бошлади. У тишларини гижирлатиб: «Аблаҳлар!» деди-ю, ҳаяжонини Равшандан яшириш учун ёнига қараб узоқ жим қолди.

— Равшан, иним, ўзингизни маҳкам тутинг. Қасос дақиқалари яқин. Олчоқлар қилган ҳар бир адолатсизликлари учун хун билан жавоб берадилар. Ҳа, ҳа, бардам тутинг ўзингизни, шу муборак кун, қутлуғ айём бўсағасида турибмиз.

— Айтганингиз келсин, Абдурахмон ака, бутун зиндон оёққа туради.

— Иним Равшанжон, вақт зиқ, мен қишлоққа кетдим, ундан Самарқандга.

— Сафарингиз хайрли бўлсин, Абдурахмон ака!

— Хайр, иним Равшанжон, тезда ёруғликда дийдор кўришгунча!

Равшан Абдурахмондан кўз узмай, унинг ортидан узоқ қараб қолди. Сўнгра лаблари беихтиёр пичирлади. «Бардам тутинг ўзингизни, шу муборак кун, қутлуғ айём бўсағасида турибмиз».

Ҳаяжонини юрагига сиғдиролмади, ёнидагиларга шивирлади: «Биродарлар, бардам бўлинглар! Хуррият шабадаси келяпти, қуёш балқиб, бизнинг хонадонларимизга ҳам нур сочадиган кун яқинлашяпти, огоҳ бўлиб, шайланиб туринглар!»

Тиланчилик қилиб ўтирган беш-олти маҳбус Равшанга тикилиб қолди. Уларнинг кўзларида қувонч порларди.

Уфқда улкан мис баркашдай қуёш чўғдай ёниб, унинг алвон ранг шуъласи атрофни қизғиш тусга киритмоқда эди.

Куз шабадасидан япроқлар бужмая бошлаган бўлса-да, иссиқ тафтидан тушгани йўқ. Энди нафас бўғувчи ҳароратга шабада қўшилиб, Бухоро кўчаларидаги чанг-тўзонни катта ғалвирдан ўтказаетгандай элак-элак сочар, шаҳар аллақандай бир нохушлик билан тумтайиб турар эди. Муллаваччалар ҳар ер-ҳар ерда тўдалашиб, замонанинг нобоплиги, қиёмат қойим бўлаётгани ҳақида нолиб гапиришарди. Аммо кўпчилик Когон йўлига кўз тикиб, ҳуррият кутмоқда эди.

Бухоро чайқалиб турган ана шу кунларда айрим туманлардаги қишлоқларда халқ ғалаёнлари бошлангани ҳақидаги хабар аркдагиларни тамоман эсанкиратган эди. Бир ёқда Когондан бугун-эрта бошланадиган ҳужум, иккинчи ёқда мамлакат ичкарасидаги ғалаёнлар амир Олимхонни жиддий ўйлантириб қўйди. Салтанатдан умид узган амир ақалли хазинани сақлаб қолиш ва Бухороий шарифий тарк этиш режаларини тузмоқда эди. Олимхон мамлакатни бошқариш у ёқда турсин, балки давлат тепа-сидаги амлокдорларни идора этишга ҳам қурби етмай қолди.

Бу инқилобий кучларнинг фаол ҳаракат этиши учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтирди. Зайниддин ва яна бир неча инқилобчилар ғалаёнга ҳозирлик кўраётган қишлоқларга чиқиб кетган эдилар. Халач ҳам инқилобий кайфиятдаги қишлоқлардан бирига айланган эди.

Равшанларнинг ҳовлиси эгаси кўчиб кетгандай бетартиб. Ахлат уюмлари, хас-чўплар бежиримгина ҳовлини файзсиз қилиб кўрсатарди. Яқиндагина Ҳодиқул қамаб қўйилган хопанинг кўчириб олинган бир хариси синиб, том тупроғи тушиб ётибди. Ҳодиқулнинг вафотидан кейин Раҳмон тоғанинг ҳоли келмай, ҳовлига ҳам тамоман қарамай қўйди. Биргина айвону, унинг ёнидаги кичкина уйча бутун қолибди. Раҳмон тоға увадаси чиққан кўрпачага ўралиб ётибди. Икки ойча бўлди, эшикка чиқолмайдди. Шаҳардан тўрт-беш танга йигиб, ҳафтада бир Бўридев келиб ҳолидан хабар олиб кетади. Бугун Раҳмон тоға анча оғирлашиб, ўрнидан қўзғаломай ётганда, ногоҳ Зокирбой кириб келди. Қўлида қамчи, кўзларига қон тўлганди. Тўғри бемор устига келиб ўдағайлади:

Гулбодэмнинг қаердалигини айтасанми, йўқми, имонсиз?

Раҳмон тоға қуруқшаб, пўрсилдоқ боғлаб бир-бирига

ёпишиб қолган лабларини очолмай, бошини чайқаб, юзини ўгирди.

— Ҳали сенмисан мендан юз ўгирадиган, оёқяланг!— деб Зокирбой Раҳмон тоғанинг устидан кўригачани итқи-тиб ташлаб, зарб билан бени-олти қамчи туширди. Бемор «их» деди-ю, кўзини юмди. Зокирбой ағдарма этигининг учи билан Раҳмон тоғани қаттиқ теңди. Ундан садо чиқмагач, «Мана сенга, мана сенга!» деб яна уст-устига учтўрт қамчи туширди. Ёнидаги сарбозларга бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Бузрукхўжа арк дарвозаси ёнидан унга йўллаган сарбоз кириб келди. Оқсоқол ўша ёққа қараб қолди. Сарбоз эшикдан кириши билан Зокирбойга мурожаат қилди:

— Мени Бузрукхўжа ҳазратлари юбордилар. Тез Чор бакирга борарканмиз. Қиз ўша ерда экан.

Бу гапни эшитган Зокирбой: «Қани кетдик!» деди-ю, дарвоза олдида турган самамга миниб, қамчи босди. Унинг кетидан уч сарбоз елдай учиб кетди.

Раҳмон тоға дарвозасига яқинлашиб қолган Бўри-дев бу фавкулудда ҳолатдан ҳанг-манг бўлиб, айвон томон чопти. Раҳмон тоғанинг бошини тиззасига олиб, юзларига сув пуркади, оғзини очиб, бир-икки томчи сув томизди. Хиёл кўзини очган Раҳмон тоға Бўри-девга қараб:

— Зокир... Чор... бакир...— деди-ю, кўзини юмди. Бўри-дев Раҳмон тоғанинг бошини тиззасидан авайлаб ерга олиб қўйди-да, айвоннинг ўртасига ўриш солди. Уни ўринга олгач, кўчага отилди.

Шу топда йўлида учраган ҳар қандай тўсиқни бир ҳамла билан даф этишга шайланган тошқин дарёдай кўпирар, икки муштумини маҳкам тугиб чопар эди. Гузарга етгач, бирпас туриб, аланга кўтарилаётган томонга қараб жилмайди. Шоввозлар, ишни бошлашибди, дёл шивирлади. Зум ўтмай елдиригдай Зокирбойнинг отхонасига кириб, оқ отни етаклаб чиқди. Оқсоқолнинг ўгли унинг кетидан чиқиб ҳай-ҳайлаганча қолди. Бўри-дев отга қамчи босиб, жиловни шаҳар йўлига бурди. Имомқозихон қишлоғидан келаётган оломон Халач томон шитоб билан ўтди. Олдинда ўнг қўлидаги калтакни ҳавода ўйнатиб Ис-мат бобо борарди. Бўри-дев ичидан тўлқинланиб келаётган қувончини яширолмай жилмайди-ю, қишлоққа қайрилиб қаради. Сафарбойнинг ўт ичида қолган ичкари-ташқари ҳовлисидан буралиб чиқаётган аланга даҳнатли бўрон тобора кучайиб бораётгандай кўкка ўрлаб, деҳқонларнинг қий-чувлари ҳамма ёқни ларзага соларди.

Бўри-дев от жилловини тортди, кўзини ўша ёқдан уз-

май қараб қолди. Оқсоқолнинг бу катта ғалаён бошланишидан олдинроқ Чор бакирга йўл солганини ўйлаган Бўри-дев тишларини ғижирлатиб, зарб билан отга қамчи босди.

3

Зокирбой куйиккан байталдай Чор бакирга чошиб келди. Баланд иморатлар билан ўраб олинган ҳовлида туриб сарбозларга мурожаат қилди:

— Мен пастдаги хонақоҳни қарайман. Сизлар томли кўздан кечириб тушинглар, сўнгра баҳамжиҳат қидирамиз.

Икки сарбоз итоаткорлик билан: «Хўп бўлади, тақсир», деб Чор бакирнинг буралиб тик кўтарилган зинасидан бирин-кетин томга чиқа бошлади.

Томда Гулбодом турарди. Унинг ўша жозибадор, мафтун этувчи шахло кўзларида энди ўт чақнар, мағрур кўтарилган боши, шабада титкилаётган сочлари, мушт қилиб тугилган кичкина оппоқ қўллари ғазаб ва нафрат билан ёнаётганини ифодалаб, уни афсонавий қаҳрамон қиёфасига киритган эди. Шу топда у сарбозлар ота бағридан юлиб олиб кетаётган, ҳарам сатанглари оёғи остида ёлвораётган Гулбодомга сира-сира ўхшамас, вужуди балоҳўр ёвузлардан интиқом олиш истағи билан ёнар, катта тошни боши узра баланд кўтариб турар эди.

Биринчи сарбоз зинадан бош чиқариб, ўнг оёғини томга қўйиб, иккинчи оёғини энди олган эди, Гулбодом қўлидаги тош билан бошига туширди. Қиз иккинчи тошни олиб келиб, охириги зинага оёқ тираган бошқа сарбознинг устига ташлади. Хонақоҳдан чиққан учинчи сарбоз қонга бўялган шеригининг зинадан қулаб тушганини кўриб, орқа-ўнгига қарамай, отга қамчи босди. Гап нимадалигини пайқаб улгурмаган Зокирбой зина олдида ётган сарбозни кўрди, жон сақламоқчи бўлиб юқорига кўтарилаётганда, Гулбодомга кўзи тушди. Жон ҳолатда томга чиқа бошлади.

Гулбодом уйиб қўйилган тошлар олдидан анча нари, том бошига келиб қолган эди. Ундан икки қадам нарида Зокирбой қилич яланғочлаб турарди. Унинг қилич ушлаган қўли қалтирар, мушукникидай безовта кўзларини Гулбодомга беҳаёларча қадаб сўзлай бошлади:

— Чанғалимга тушадиган кун ҳам келар экан-ку! Йўлингга сочган зарларим эвазига шу юмшоқ бағбақаларингга лабларимни босиб сўрмасам, кўнглим таскин топмайди. Қани, юр, олдимга туш!

— Яқинлаша кўрма, ифлос, бадкирдор; сендан ҳазар қиламан! Қонсираб қилич кўтарган жирканч пайжаларинг қирқилиб, бесўнақай жасадинг гўрда чирисин, жаллод!

— Нима-нима? Бўйнингга қилич тушмай нафасингни ўчир, манжалақи! Еш умрингни хазон қилма! Ҳа, менга ўчакишма! Қани, туш пастга, бенаслу насаб чўривачча!

Зокирбой икки қадам олдинга ташлаган эди, Гулбодом орқага тисарилди. Ўт бўлиб ёнаётган кўзлари оёқлари остидан тош қидирар, аммо қуёш тафтидан жизгапак бўлиб қовжираган ўтдан бўлак нарса кўринмасди. Гулбодом чап оёгини ҳам орқага олган эди, том қиррасига қўйилган тош кўчиб, пастга тушди. Еру кўк ўкириб наъра тортгандай гумбурлаган кучли момақалдироқ қабристонни ларзага солди. Осмон ёришиб, уст-устига олов чизиқ тортилди. Ёлғиз қолган Зокирбой кўрқувдан даг-даг қалтираётган гавдасини олдинга эгиб, атрофга олазарак бўлиб бир қараб олгач, жонҳолатда пастга тушди. Талваеда ётган маъсум қизга қиё боқмай, саман от узангисига энди оёқ қўяётган эди, темирдай қўллар унинг йўтон бўйнидан хиппа бўғиб, ерга ағанатди. Оқсоқолнинг калта оёқлари қоршига тиралган бақувват оёқнинг зарбига дош беролмай типирчиларди.

— Нобакор, жаллод, бу тўкаётган хунларинг учун жавоб беришга ўз хунинг етармикан, итдан тарқаган кўппак! Шу биргина норасиданинг ҳам бошини едингми, аблаҳ!

Бўри-девнинг ғазаб билан чақнаб турган кўзлари унга қадалгап, бақувват қўллари жаллоднинг бўйнига сиртмоқ бўлган эди. Кўзлари қизариб, оғзидан кўпик сачрай бошлаган бой синаш беҳудалигини фаҳмлаб, қўллари билан ишора қилиб раҳм-шафқат тилай бошлади. Гавдасини аранг бўшатиб олгач, ўзини Бўри-дев оёқлари остига ташлаб ёлворингга тушди:

— Бўрижон, мени жувонмарг қилма, ўла-ўлгунингча боқаман, уйли-жойли қиламан, жон Бўрижон, ялинаман, оёгингни ўпай, кел, Бўрижон.

— Менинг итларга ялатадиган оёгим йўқ, қутурган кўппак! Мана бу дудамани кўряпсанми, танидингми?

— Ҳе-хе-хе, ҳазилингни қўй, Бўрижон, мен билмай-м-а-ан.

— Ҳа, ҳа, пичоқ кўриб, тилдан қоларкансан, бировга пичоқ тутқазиб нима қилардинг, номард? Эсингдами, ўша ойдин кечада менга шароб ичириб, қўлимга шу пичоқни бергансан! «Гулбодомни ҳовлисидан олиб қоч, учрагани

қўлингдаги билан тил!» дегансан. Мен бу норасидани етим қолдириб: унинг ёшгина онасига тиг урдим. Кўр эдим. Сену, сендай ифлосларнинг аркада берган таълими мени қонхўрликка ўргатган эди. Беҳисоб гуноҳсиз одамларнинг қони дарё бўлиб оқишига мен касофат ҳам сабаб бўлдим. Эндиликда шу қонларнинг ҳар бир томчиси учун қасос оламан. Оқизилган бир томчи муқаддас қон учун хун талаб қиламан! Сендай макруҳларнинг уруғини қуритишга аҳд қилдим. Шу норасиданинг хунини тўккан ерингда тамом қилай сени, номард!

Бўри-дев Зокирнинг қорнига тиг уриб, кекирдагигача ёриб ташлади. Унинг қонидан ҳазар қилгандай, дудамани юмшоқ тупроққа икки-уч санчиб тозалаб, этигининг қўнжига тикди. Атрофга разм солди. Чеккадаги эскироқ сағана олдига борди. Беш-олти гиштини кўчириб, одам гавдаси сигадиған даражада тешик очди. Гулбодомни авайлаб кўтарди-ю, олиб бориб сағанага қўйди. Яна гишларини жой-жойига тахлаб беркитди. Ариқ бўйидаги лойдан икки чангалини тўлатиб келиб, сувади. Сағананинг қаршисида ўтириб, фотиҳага қўл очди.

Ҳаво бояги шахтидан бир оз қайтган, аммо осмон юзини қоплаган булутлар паға-паға бўлиб ўтар, унинг сояси еру кўкни зулмат пардасига ўраган эди. Бўри-дев ўрнидан турди. Қалбида туғён урган норозилик энди зўр қудрат билан зоҳирида ҳам намоён бўлиб турар, эгик боши тутдай тўкилиб, хазон бўлган хонадонга аза тутгандай чайқалар эди. У шу кўйича от жиловидан етаклаб катта кўчагача чиқди. Хаёли қолган қотиллардан ҳам ўч олишда эди. Кўчага чиққач, чапга бурилди. Баланд-паст иморатлар узра мағрур қад кўтариб турган қизгиш минорага тикилди. Унинг йиллар, асрлар давомида қад кўтариб турган бўй-бастига ҳаваси келди. Шу минора остида ҳуррият деб жавлон ураётган қалби пок одамларнинг чайир қўллари кўз олдида жонланиб, кўкрагини тўлдириб нафас олди. Сўнгра отига миниб, олға жилди.

Эртаси кун кўҳна Бухоро учун сира унутилмас воқеа содир бўлди. Қуёш заррин нурларини ёйишга ҳали улгурмаган, тонг жамолини парда ортидан кўз-кўз қилгандай зангори бўлиб товланар эди.

Когон томонда гумбурлаган инқилоб тўпларининг наърасидан Бухоро оёққа қалқиди. Шаҳар аҳолиси ёстиқдан бош кўтарганида, қизил аскарларнинг «Ура!» садоларини барала эшитди. Амир узоқ тайёргарлик кўрган газотга икки-уч тўп мадраса муллаваччалари чиқиб, улар ҳам қудратли тўлқин олдида дош беролмай, тумтарақай бў-

лишди. Гузарлардан амир ҳимоясига чиққанларнинг бош-оёғи икки-уч юз кишига етмасди. Қишлоқлардан газотга деярли ҳеч ким келмади.

Кимдир: «Амиримиз қочди, жон куйдириб нима қиласан, қани, юр, биз ҳам жўнаб қолайлик», деган эди, бир йўла икки юз сарбоз Самарқанд дарвоза томон югурди. Шунга қарамай сон жиҳатидан қизил аскарлардан бир неча баравар кўп бўлган амир лашкарлари қирилиб кетмаслик учун ўзларини икки-уч кун муҳофаза этдилар.

Шиддатли жангнинг иккинчи кунда қизил аскар кийимида бир тўп қуроолланган тўда билан Регистонга от чоптириб кирган Абдурахмон тўғри зиндон томон йўл олди. У зиндон эшигидаги қулфларни синдириб, ҳаяжон ичида қичқарди:

— Амир қочди, биродарлар! Амир қочди. Ҳуррият! Ҳуррият! Қани, Регистонга! Регистонга!

Сарбозлар бир-икки милтиқ товушини эшитибок жуфт-такни ростлашган эди. Зиндон олди бирпасда маҳбуслар билан тўлди. Абдурахмон Равшанни бағрига босди. Умумий тўлқин ичида ҳамма Регистон томон оқа бошлади.

Регистон анча бўшаб қолган. Қочибга улгурмаган бир тўп сарбоз гоҳ қўзғолончилар ҳамласидан, гоҳ қизил аскарлар найзасидан жон сақлаш учун ўзларини ҳимоя этар эдилар. У Регистонга кириб келиши билан кимнингдир «Равшанжон!» деган овозини эшитиб, орқасига қайрилган эди, Бўри-девни кўрди. Бўри-дев икки сарбозни қилич билан икки ёққа қулатиб, от жиловини бурди. Отдан тушиб, ўзини қулоч ёзиб келаётган Равшаннинг бағрига отди.

— Эсон-омон бормисан, иним! Ҳуррият муборак бўлсин энди!

— Қуллуқ, ўзингизга ҳам қуллуқ бўлсин!

— Раҳмат, иним! Шодман, қалбим тоғдек кўтарилади. Ғанимларга исфиҳон қиличим қайралган. Хун оламан. — Бўри-дев шундай деди-ю, маъюсланди, у бош эгиб, сўзида давом этди: — Мен Гулбодомнинг онасини ўлдирган эдим, Равшанжон! Зокир қўлимга тиг тутган эди. Шу тиг билан ҳозир унинг ўзини саранжомладим. Гулбодом Чер бакирда... Ўз қўлим билан дафн этдим...

Бўри-дев шу сўзларнигина айтиб улгурди. У ўнг қўли билан яктагининг этагидан бир парчасини йиртиб, узатди. Шундан сўнг кучли оломон ичига судраб кетди. Бўри-дев Равшанни излаб бақирарди:

— Бу ўша норасиданинг бир томчи қони, бу томчи учун кутурганларнинг дарё-дарё қонини оқиз, Равшанжон!

Даданг учун, опанг учун, Ҳодиқул ака учун қасос ол!
Қасос!

Унинг овози борган сари пасайиб, ниҳоят оломон ичига сингиб кетди.

— Бўри-ака, Бўри ака, Бўри ака!!!

Бу даҳшатли овоз жавобсиз қолди.

Равшан яна ҳайқирди:

— Бўри ака!!!

Самарқанд дарвоза томон оқиб бораётган издиҳомдан ноумид кўз узиб, Равшан чеккага чиқди. Маъшуқасининг бир томчи муқаддас қони томган яктак этагини авайлаб қўйнига солди. Сўнгра оломон югуриб кетаётган томонга эмас, Бозоринавга чопди. Абдурахмонлар уйи олдидаи ўтиб, Даббийёнга югурди. Одамлар тўпланиб турган гавжумроқ бир ерни кўзлаб, супа устига чиқиб ҳайқирди:

— Халойиқ, золимлардан қасос олиш учун аскарларга қўшилайллик! Қараб туриш инсофдан эмас, қани, юринглар, биродарлар!

Одамлар ҳам шу биргина даъватга маҳтал тургандай гурр этиб Равшаннинг орқасидан эргашинди. Равшан одамларни бошқа гузарлар томон бошлади. Одам тўплаб, қизил аскарларга қўшиламин, деб ҳарчанд чопишмасин, уларни топиб бўлмади. Улар бошқа аламдийдаларни овоз қилиш учун кўз илғамас уфқлар томон йўл олишган эди.

Шаҳар ва қишлоқлардаги уч кунлик жанг-жадалдан сўнг тўртинчи кун Регистон устида қизил байроқ қилпиради. «Лашкарбоши Фрунзе Ленинга хат юборибди», деган овоздан сўнг ҳаёт янги изга тушгандай, Бухоро эркин нафас ола бошлади. Чехралари гул-гул ёнган шаҳар халқи тўда-тўда бўлиб сайрга чиқинди.

ХОТИМА

Равшан бобо ўша гулзордаги бир туп садарайҳондай ўстирилган гулдан кўз узиб, менга қаради:

— Мен қайтиб Бўри-девини учратолмадим. Қўлимда Бўри-дев яктагининг маъшуқамнинг муқаддас қони томган этаги. Сира чидаб бўлмади. Уратепага кетиб қолдим. Йигирма йиллар чамаси ўша ерда яшадим. Шўролар ҳукумати тузишда иштирок этдим. Сўнгра Бухорога қайтдим. Гулбодомга бўлган муҳаббат юракни жароҳатлаб кетган экан. Туну кун хаёлимда ўша бўлди. Қандай ишга қўл урмай, ўшани ўйласам, дунё кўзимга қоронғи. — Равшан бобо чуқур уҳ тортди. — Ундандан буён амирликни эс-

лаганда, кўз олдимга қон, дарра келади,— деб қўшиб қўйди.

Бобо ўрнидан турди. Бояги гулдан бирини узиб менга узатди.

— Олинг, ўғлим, бу гулни Гулбодомдан ўрганганимдай пайванд қилиб ўстирганман. Ундан хотира.

Мен гулни авайлаб олдим. Ўша жасур малак қиёфаси гулда жонлангандай унга узоқ тикилдим.

— Ушандан буён шундаман, — деди бобо. — Гулбодомнинг қайси қабрда ётганини билмайман. Аммо шу қабристонда ором топгани аён. Руҳи шод бўлсин, деб Чор бакирда турғун бўлиб қолдим. Баҳорда, кузда колхоз боғига қарашаман. Гул пайвандлайман, мева кўчатлари ўтқазиб парваришлайман. Қолган кезларни шунда ўтказаман...

Мен бобога тикилдим. Инсон қалби ҳам шунчалар дарё бўларканми, дейман ўзимча. Изсиз йўқолган севги изтироби ҳам ҳижрон азоби-ю, ноҳақ хўрлик ва ҳақоратлар ҳам иродасини буколмабди. Етмишга кирапти. Ҳамон тетик. Бу ўша садоқатли севгининг сўнмас баҳорлари эмасмикан?

Қани, ётайлик, ўғлим, бирпас бўлса ҳам мизғиб олинг...

Равшан бобо сунага ўрин солаётганда ошноқ тонг отиб, қуёш ял-ял ёна бошлаган эди.